

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
Факультет історії, політології і міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА НА ЗДОБУТТЯ ДРУГОГО (МАГІСТЕРСЬКОГО) РІВНЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

на тему:

Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова в контексті сучасних освітніх реформ в Україні

Студента 2 курсу, групи СОІ-2м
напряму підготовки (спеціальності)
014 «Середня освіта (історія)»
Бойди Андрія Васильовича
Керівник: Королько Андрій Зіновійович,
кандидат історичних наук, доцент

Національна шкала: _____

Університетська шкала: _____

Оцінка ECTS: _____

Члени комісії: _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

_____
(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Івано-Франківськ – 2022 р.

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Біографія вченого: основні відомості та історіографічний доробок	8
1.1. Періоди життя та діяльності вченого.....	8
1.2. Дослідження постаті М. І. Пирогова в історіографії.....	17
РОЗДІЛ 2. Характеристика науково-педагогічної праці Миколи Пирогова	29
РОЗДІЛ 3. Співвідношення ідей вченого з сучасними освітніми реформами	42
2.1. Спадщина М. Пирогова крізь призму українського освітнього законодавства	42
2.2. Результати соціологічного дослідження 2019 р.....	49
РОЗДІЛ 4. Реформаторська діяльність Миколи Пирогова: медична складова	54
4.1. Вклад вченого у трансформацію медико-освітнього простору підросійської України.....	54
4.2. Результати соціологічного дослідження 2020 р.....	64
4.3. Результати соціологічного дослідження 2022 р.....	68
ВИСНОВКИ	71
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75
ДОДАТКИ	88

ВСТУП

Актуальність теми. В історії України та її постійних трансформацій в сфері педагогіки, освіти та медицини є сотні і тисячі імен, які в наш час необхідно вивчати, досліджувати. Їх досвід у проведенні реформ корисним є сьогодні. Знаковою постаттю в українській в медико-освітньому просторі є Микола Іванович Пирогов (1810-1881), який долучився до реформ у підросійській Україні в 1850–1870-х рр. Водночас слід мати на увазі, що під час деколонізації та декомунізації в Україні в 2014–2022 рр. на шпальтах преси та науки його постать ніколи не потрапляла в належні рамки дослідження. Тим паче, коли жителі Вінниці підняли питання про деколонізацію офіційних топонімів і антропонімів обласного центру весною 2022 р., постать Миколи Івановича була захищена ними ж від будь-яких провокацій. Не виникало запитань щодо його особи із боку російського агресора. Незважаючи на його корінне московське походження та працю саме на користь імперії, його досвід у реформуванні медико-освітнього простору України зразковим в співвідношення до сучасних змін. Саме успіх реформаторської діяльності Миколи Пирогова в підросійській Україні в 1850–1860-х рр. змусив управлінців і насамперед провладну верхівку переосмислити суть, призначення та результати реформ, до яких був причетний М. Пирогов, уже в той час.

Актуальність обраної для дослідження теми підсилюється ще й тим, що вітчизняний історіографічний доробок щодо вивчення постаті відомого анатома, хірурга, педагога-реформатора та громадського діяча Миколи Івановича Пирогова не містить ґрунтового аналізу його досвіду діяльності, поглядів та ідей у порівнянні з сучасними медико-освітніми реформами пострадянської України в 2014–2022 рр. Особливий акцент ставиться на важливості результатів проведених нами трьох соціологічних досліджень та зіставлення його питань з коронавірусними обмеженнями та військовим станом.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дипломна робота виконана в рамках загальних наукових тем «Історія Галичини нового і новітнього

часу, історичне краєзнавство, музеєзнавство» (номер державної реєстрації № 0115U001560) кафедри історії України і методики викладання історії та «Історико-педагогічні проблеми навчання і виховання у системі неперервної освіти» (номер державної реєстрації № 0108U009122) кафедри педагогіки та освітнього менеджменту ім. Б. Ступарика Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Об'єктом дослідження виступає постать Миколи Івановича Пирогова і його новаторські погляди та реалізовані ідеї в медико-освітньому просторі.

Предметом дослідження є професійна діяльність, освітньо і медико-педагогічна та мемуарна спадщина великого вченого, його внесок у трансформацію медико-освітньої сфери на території підросійської України і цінність їх результатів для сучасних медико-освітніх реформ у нашій державі (2014–2022).

Мета роботи – об'єктивне і комплексне висвітлення основних аспектів реформаторської та науково-педагогічної діяльності Миколи Пирогова.

Досягнення мети передбачає вирішення таких **завдань**:

- охарактеризувати основні дати з життя вченого та його багату науково-педагогічну спадщину;
- розкрити історіографічний доробок вивчення постаті вченого;
- проаналізувати творчий доробок Миколи Пирогова крізь особливості сучасного українського медико-освітнього законодавства;
- виокремити медичну складову його реформаторської діяльності;
- провести кореляцію ідей М. Пирогова з сучасним баченням освітніх трансформацій учнівською і студентською молоддю та викладачами.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період життя й діяльності видатного вченого-педагога і хірурга – 1810–1881 рр. Автор виходив за вказані рамки дослідження для зіставлення ідеї та педагогічних поглядів М. Пирогова з впровадженням українських освітніх реформ 2014–2022 рр. Окремий акцент ставиться на карантинних обмеженнях 2020–2022 рр. та військовому стані в Україні в 2022 р.

Географічні межі дослідження охоплюють територію тогочасної Російської імперії, а сьогодні – України, Російської Федерації, Естонії та міст, безпосередньо пов'язаних із життям та діяльністю М. Пирогова: м. Київ, м. Одеса, м. Севастополь, м. Вінниця, м. Москва, м. Санкт-Петербург, м. Тарту та ін. Необхідно також виокремити місця проведення нашого соціологічного опитування – м. Івано-Франківськ та область.

Методологічну основу роботи складають принципи історизму, всебічності, об'єктивності, системності, узагальнення та порівняння. У роботі використані загальні та спеціальні методи. Реалізація поставлених завдань забезпечена врахуванням міждисциплінарної специфіки дослідження. Із загальнонаукових застосовано методи аналізу, синтезу, індукції, а також порівняльний, логіко-лінгвістичний та описовий.

Наукова новизна роботи зумовлена поставленими завданнями та результатами їх розв'язання. У роботі *вперше*:

- введено в науковий обіг опрацьовані протягом 17–18 жовтня 2019 р. матеріали (див. додатки Ж, З) Фонду Наукового архіву Національного музею-садиби М. І. Пирогова у м. Вінниця (НА НМСП);

- здійснено детальне зіставлення реформаторської діяльності М. І. Пирогова у царині освіти та медицини з сучасними українськими трансформаціями;

- у ході проведених трьох соціологічних опитувань учасників медико-освітнього процесу здійснено співвідношення педагогічних ідей та поглядів Миколи Пирогова з сучасними нововведеннями у сфері модернізації освіти та медицини;

удосконалено:

- аналіз педагогічних праць Миколи Пирогова;

отримали подальший розвиток:

- вивчення педагогічної спадщини вченого.

Практичне значення отриманих результатів даної дипломної роботи полягає в тому, що її матеріали й узагальнення можуть бути використані у науково-дослідницькій, начальній і культурно-просвітницькій сферах. Зібраний фактологічний матеріал та науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого аналізу даного дослідження.

Апробація результатів дослідження. Основні положення дипломної роботи виносилися на обговорення всеукраїнських і регіональних наукових конференцій: «Роль Національного музею-садиби М.І. Пирогова у формуванні загальноосвітнього та медичного простору України» (м. Вінниця, 5 грудня 2019 р.) (див. додаток I); «Педагогічна освіта в Україні: Традиції та сучасні виклики» (м. Івано-Франківськ 27-28 лютого 2022 р.), «Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи» (м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2021 р.). Окремі результати роботи розглядалися на трьох звітних наукових конференції студентів Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 21 березня 2019 р. 2020 р. та 8 квітня 2021 р.).

Складовою частиною апробації результатів дослідження стало проведення в 2019–2020 та 2022 рр. трьох комплексних соціологічних опитувань для тих груп респондентів, які є учасниками сучасного освітнього процесу.

Для цього були підготовлені спеціальні анкети, в яких для об'єктивного і комплексного вивчення науково-педагогічної спадщини Миколи Пирогова та кореляції (зіставлення, взаємозв'язку) його ідей з сучасними медико-освітніми реформами в Україні було поміщено 10, 8 і 7 питань відповідно. В анкетуванні взяли участь студенти, учні, викладачі/вчителі закладів вищої освіти та закладів загальної середньої освіти м. Івано-Франківська, практикуючі лікарі та інтерни. Результати науково-дослідної роботи використовуються (впроваджуються) у навчальному процесі у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника та Івано-Франківському національному медичному університеті, що засвідчено двома актами впровадження.

Окремо хочемо наголосити на тому, що великим апробаційним успіхом, ми також можемо вважати перемогу автора на останньому II етапі Всеукраїнського конкурсу студентських наукових робіт зі спеціальності «Історія та археологія», котрий проходив в університеті Григорія Сковороди у м. Переяславі 14 квітня 2021 р. Автор був відзначений Дипломом III ступеня.

Публікації. Основні положення і висновки наукової роботи викладені в чотирьох публікаціях [26; 27; 28; 28 а].

Структура роботи обумовлена її метою та завданнями. Вона побудована за проблемно-хронологічним принципом і складається зі вступу, чотирьох розділів і чотирьох підрозділів, висновків, списку використаних джерел (108 позицій) та 17 додатків і 37 піддодатків. Обсяг основного тексту становить 74 сторінки. Загальний обсяг роботи – 137 сторінок.

РОЗДІЛ 1

Біографія вченого: основні відомості та історіографія

1.1. Періоди життя та діяльності вченого

Микола Іванович Пирогов – справжній феномен в історії науки, його вклад у медицину, анатомію, фармакологію та педагогіку неоціненний. Життя вченого було переповнене резонансними подіями, які лягли в основу легенд та народних переказів у тогочасній Російській імперії. Як сучасники, так і подальші дослідники його наукового та творчого доробку, не можуть дати повної та всебічної характеристики його спадку: професійної медико-хірургічної кар'єри, успішної реформаторської педагогічної, викладацької та загалом громадської діяльності. За понад півтора століття досліджень перед біографами та дослідниками діяльності Миколи Пирогова, зокрема, перед сучасними молодими дослідниками постає філософське запитання: ким в більшій степені був Микола Іванович Пирогов: видатним новатором і провідним російським й українським лікарем-хірургом XIX ст., нововведення та винаходи якого в медицині випереджали тогочасні технології, чи геніальним освітянином-реформатором, педагогом, борцем з бюрократичною імперською машиною?

Микола Пирогов народився 13 (25) листопада 1810 р. у м. Москва в родині службовця московського військового провіантного депо майора Івана Івановича Пирогова (1772–1826) і Єлизавети Іванівни Пирогової (в дівочстві – Новікова) (1776–1850), що походила з купецької сім'ї. Дідусем по батьківській лінії був колишній солдат, виходець з кріпаків Іван Михайлович Пирогов, котрий мирно доживав віку на свою цілком заслужену пенсію. Сам новонароджений був тринадцятою дитиною в побожній і зразковій чиновницькій сім'ї та шостим і наймолодшим з тих дітей, хто залишився в живих [50, с. 29].

Про дитинство М. Пирогова відомо не так багато, адже і сам Микола Іванович мало згадував про нього: «... Не пам'ятаю і того, коли почав себе пам'ятати, але пам'ятаю, що довго ще згадував або марив якоюсь величезною зіркою, надзвичайно світлою». Цей яскравий спогад про знамениту комету –

свідчить про нелегкі часи наполеонівської навали, у які народився майбутній лікар [9, с. 89–90].

У 1815 р., коли російсько-французька війна вже закінчилася, було видано збірку карикатур на переможену росіянами французьку армію під назвою «Подарунок дітям на спомин 1812 р.». Кожну карикатуру пояснювали вірші. За цими карикатурами (тогочасними коміксами) маленький Микола швидко вивчився грамоті. Читав він охоче і багато, зокрема йому подобалися пригоди і подорожі Васко да Гама (1460–1524), дитячі твори про Дон-Кіхота, Робінзона Крузо, із задоволенням читав художні твори В. Жуковського (1783–1852), Г. Державіна (1743–1816), І. Крилова (1769–1844). Юнак отримав хорошу домашню освіту, яку йому надавали студенти-філологи Московського університету. Саме вдома він досконало вивчив французьку і німецьку мови та мову наук – латину. Окрім люблячих і розуміючих дитячу жагу до навчання батьків, свою роль у формуванні його як особистості зіграли також його няня Катерина Михайлівна та служниця Параска Кирилівна (див. додаток В) [100, с. 7].

Відчувши значний потенціал до навчання та незважаючи на погіршений матеріальний стан сім'ї, батько Іван Іванович Пирогов 5 лютого 1822 р. віддає свого сина до приватного пансіону Кряжева. Перебування Миколи у цьому закладі було недовгим. Помічник Івана Пирогова втік з Москви з казенними грошима і він, як скарбник провіантського депо, змушений був покрити цю розтрату власними коштами, що позначилося на матеріальному становищі сім'ї. Весною 1824 р. І. Пирогов забрав обох своїх синів з дорогого приватного пансіону [50, с. 31].

Найбільший вплив на вибір професії на М. Пирогова зробив приятель і домашній лікар сім'ї, уродженець української Слобожанщини Є. Й. Мухін, який в той час обіймав посаду декана медичного факультету Московського університету. Лікуючи сімейство Пирогових він спостерігав за грою дітей в лікарів і хворих та помітив явний інтерес молодшого Миколи до книг, пов'язаних з медициною. Тому без вагань Є. Мухін рекомендував батькові віддати сина на медичний факультет Московського університету. Єдина перешкода, через яку Микола

Пирогов не зміг одразу ж вступити, був віковий ценз, адже на момент закінчення пансіону Кряжева, йому було лише 14 років, а вступний вік для студента на медичний факультет становив 16 років. Однак завдяки сприянню Є. Мухіна і підробці документів, юнаку додали необхідних два роки. І восени 1824 р. Микола Пирогов все ж поступає на своєкоштне місце в університеті, де він провчиться до 1828 р. Після успішного закінчення вищого навчального закладу він отримав звання лікаря та шанс продовжити навчання в м. Дерпті (нині м. Тарту, Естонія) (див. додаток Г) [89, с. 651].

Така хитрість з підробленими документами, що була вимушеною мірою для вступу талановитого юнака на медичний факультет, призвела до того, що на початку ХХ ст. серед біографів М. Пирогова існувала розбіжність в точній даті народження. Зокрема, в біографічному словнику Дерптського університету (пізніше – Імператорського Юр'євського) є запис про те, що його дата народження – 13 листопада 1808 р. Додатковим підтвердженням цього, як зазначали упорядники словника, був один з архівних актів цього університету, де вказувалось, що, станом на 1840 р., М. Пирогову було уже 32 роки [83, с. 261]. Однак, матеріали епістолярної та мемуарної спадщини свідчать, що дата народження вченого – 13 (25) листопада 1810 р.

Під час навчання в 1828–1832 р. у мальовничому прибалтійському місті талановитий студент був помічений професором теоретичної і практичної хірургії Дерптського університету І. П. Мойєром. Микола Пирогов не тільки потрапляє під крило чудового наукового керівника й наставника, а й знаходить в його особі друга та справжнього духовного батька [83, с. 262].

Розпочавши свою наукову діяльність, Микола Іванович активно працює над актуальними проблемами тогочасної хірургії. Під час підготовки своєї докторської дисертації він розкриває практичний зв'язок анатомії і фізіології з хірургією. Успіху наукової роботи сприяло те, що у ній він поєднував природничо-наукові основи хірургії: нормальну та патологічну анатомію, з фізіологією. За ці здобутки, молодого вченого було вперше у 1829 р. нагороджено золотою медаллю за дослідження проблем з перев'язуванням артерій [41, с. 9].

У 1832 р. М. Пирогов захистив докторську дисертацію на тему: «Чи є перев'язка черевної аорти при аневризмі пахової ділянки легко виконуваним і безпечним втручанням?», яка була написана латиною і в оригіналі тема звучала так: «Num vinetura aortae abdominalis in aneurysmate inguinali adhibita facile ac tutum sit remedium?». Робота отримала широкий резонанс в Росії та за її межами, і одразу була перекладена німецькою мовою. Після захисту дисертації, М. Пирогова направили на стажування в Німеччину, де в клініках і лабораторіях він знайомився з медичною працею відомих німецьких вчених, удосконалював свою теоретичну базу та реалізовував її на практиці [100, с. 11].

Російський дослідник А. Дубаєв зазначав, що в той час німецька медична практика проходила, в основному, у двох місцях: в берлінській клініці Шаріте та в Центральному госпіталі м. Геттінгена. З архівів Гумбольдтського університету м. Берліна, згідно з матрикулою № 948/23 ректорату медичного факультету Берлінського університету імені Вільгельма Фрідріха, відомо, що Микола Пирогов з 22 червня 1833 по 25 вересня 1834 рр., перебував на науково-практичному стажуванні в клініці Шаріте і понад півроку перебував у госпіталі м. Геттінгена. За час активної роботи, він поглибив власні знання з анатомії, удосконалив хірургічну техніку та розширив обсяг своїх наукових досліджень в області застосування анатомії до хірургії [41, с. 8–10].

У 1836 р. після виходу на почесну пенсію наукового наставника – професора І. П. Мойєра, М.І. Пирогова було обрано професором кафедри теоретичної і практичної хірургії. Зайнявши цей пост, Микола Іванович проявив свій талант керівника у вирішенні проблем щодо розвитку університетського госпіталю. Зокрема, він добився покращення фінансування госпіталю, придбав найновіші на той час хірургічні інструменти та медичне устаткування. Викладаючи навчальні курси для студентів, молодий професор відзначався тим, що надавав перевагу передавати свій досвід та знання через практику [89, с. 264].

Його практичні медичні навички були детально відтворенні в опублікованих фундаментальних хірургічних працях «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій» (1837) та «Про перерізання ахіллового сухожилля як

оперативно-ортопедичного засобу лікування» (1840). Слід зауважити, що, написана латиною та німецькою мовами «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій», витримала кілька прижиттєвих видань автора та була відзначена у 1842 р. «половинчастою» Демидівською премією, яка в ХІХ ст. відіграла своєрідну роль російської Нобелівської премії, адже саме ця нагорода вважалась вершиною діяльності – омріяним Олімпом будь-якого тогочасного вченого [81, с. 63].

В той час М. Пирогов активно працював, йому вдавалося проводити численні хірургічні операції та знайти способи скорочення витрачання часу на ці операції, описувати нові напрацювання та здійснювати науково-педагогічну роботу, наполегливо працюючи зі своїми здібними учнями. В дерптський період (1836–1841) під науковим керівництвом професора М. Пирогова його учнями було написано і захищено 14 докторських дисертацій [100, с. 15].

Петербурзький період (1841–1854) вважається найбільш вдалим та плідним в науково-педагогічній спадщині М. Пирогова як вченого-хірурга. Саме тут він досяг найвищих вершин в якості вченого-медика. Зокрема, за його сприяння в Імператорській Медико-хірургічній академії 11 березня 1841 р. було створено кафедру госпітальної і патологічної хірургії. Метою її створення було формування кадрів саме для госпіталів [83, с. 411].

У петербурзький період своєї науково-практичної та педагогічної діяльності М. Пирогов одночасно встигав очолювати створену ним кафедру, опікуватися провідними медичними установами російської столиці, бути директором Анатомічного інституту при згаданій академії та з 1841 р. керувати заводом з виготовлення медичних інструментів. У цей же час вчений видав монументальні наукові праці: «Повний курс прикладної анатомії людського тіла» (1848), «Патологічна анатомія азійської холери» (1849), «Ілюстрована топографічна анатомія розпилів, проведених у трьох напрямках через заморожене людське тіло» (1852). Окрім того, в цей період під науковим керівництвом М. Пирогова було захищено 10 докторських дисертацій [100, с. 16–19].

У якості військового хірурга М. Пирогов взяв участь у Кавказькій війні (1817–1864), що стало не тільки його дебютом на театрі військових конфліктів, а й місцем застосування його таланту як винахідника. Так, 9 вересня 1847 р. поблизу аулу Салта, у військово-польових умовах, Микола Іванович вперше у світі застосував ефірний наркоз під час оперативного втручання, а також використав нерухому крохмальну пов'язку, яку згодом замінив гіпсовою. Медична діяльність М. Пирогова на Кавказі була настільки успішною, що він став героєм численних легенд, які склались і своєю, і ворогуючою стороною. В усній народній творчості кавказьких народів існує легенда про видатного лікаря-цілителя, яка базується не тільки на чутках, адже М. Пирогов, розуміючи тяжку долю кавказців, лікував не тільки росіян, а ще й доблесних горців та самого імама Шаміля [57, с. 121–122].

Наступним військовим конфліктом, що сприяв популярності та вагомості імені Миколи Пирогова в медичній сфері, була Кримська (в дореволюційний час носила назву Східної. – *А. Б.*) війна 1853–1856 рр. У перші дні війни хірург подав прохання своєму керівництву про відправку його на фронт, де з його слів, був готовий «... застосувати всі свої сили й знання на користь армії на бойовому полі». Проте царське медичне і військове керівництво понад рік не випускало М. Пирогова зі столиці, ймовірно боячись його авторитету та любові до наведення порядку в кожній справі. Проте, завдячуючи ідеї великої княгині Олени Павлівни, рідної сестри імператора Миколи I, щодо організації силами жінок догляду за пораненими (так званого сестринства), в жовтні 1854 р. Микола Іванович вирушає на фронт до м. Севастополя [72, с. 110].

В ході цієї війни М. Пирогов проявляє всі свої таланти, зокрема, як медика-хірурга. По-перше, саме тут він реалізовує концепцію нового соціально-необхідного поняття – інституту медсестринства і медбратства (дещо раніше, ніж це під Балаклавою реалізувала англійська сестра милосердя Флоренс Найтінгейл. – *А. Б.*). Це розширило не лише можливості мобілізаційного ресурсу, а й полегшило та покращило роботу самих лікарів, яких було замало як на просторах величезної імперії, так і в діючій армії під м. Севастополем [85, с. 434].

По-друге, Микола Іванович активно застосовував власні методики лікування поранених та широко використовував ефір під час операцій; атмосфера бойових дій надихала хірурга та сприяла швидкому впровадженню його нововведень. Зокрема, перебуваючи в пошуках покращення лікування своїх хворих, він створює новітню для того часу гіпсову пов'язку, яка надалі врятувала сотні, а може й сотні тисяч солдатів та офіцерів від втрати ноги чи руки під час ампутацій. В оточеному м. Севастополі вчений провів понад десять тисяч операцій, більша частина з яких була здійснена із застосуванням ефірного наркозу [86, с. 652].

По-третє, саме там: у м. Севастополі в 1854 р. в ході Кримської війни М. Пироговим вперше було проведено чітке й конкретне сортування поранених за рівнем тяжкості поранення (див. додаток Д). Власне поранених, хірург поділив на чотири категорії. Першу становили смертельно і безнадійно поранені, яких передавали в руки священників та медичних сестер, чиїм завданням було забезпечити нещасним бійцям спокійний та безболісний відхід у кращий світ. Другу категорію складали ті, що потребували невідкладної медичної допомоги. Третю – поранені, медична допомога яким могла бути надана на наступний день або через кілька днів. І четверта – це ті, хто був легко поранений і після швидких перев'язок, одразу ж повертався в стрій. Такий підхід до справи значно підвищив ефективність лікування хворих та швидкість їх обслуговування лікарями і медсестрами, а також знизив рівень зараження хворих і медичного персоналу різними інфекційними хворобами [10, с. 14–15].

Після закінчення Кримської війни, вчений змінює свій лікарський халат на красивий сюртук і повертається на територію материкової України, де продовжує займатися мирними справами. Так, з жовтня 1856 по липень 1858 р. М. Пирогов був попечителем Одеського, а з липня 1858 по березень 1861 р. Київського навчальних округів (див. додаток Е). Його діяльність на згаданих посадах буде детальніше описана у наступному розділі роботи.

З посади попечителя Київського навчального округу М. Пирогов був звільнений царським бюрократичним апаратом. Але «проводи» перетворили

ганебне звільнення з поразки на справжній тріумф. Адже тогочасне українське суспільство високо вшанувало Миколу Івановича за проведені реформи у системі освіти, які стали основою для оновлення громадянського світогляду в «післяреформений» час.

Після виходу у відставку, М. Пирогов дуже відповідально поставився до своєї Гейдельберзької місії, де він з 1862 по 1866 рр. перебував в якості директора професорського інституту у німецькому місті, відповідаючи за перепідготовку молодих вчених. Закордонна місія була актуальною не лише з точки зору активізації проведення Олександрівської реформи освіти, а й ще одним із можливих варіантів переходу Російської імперії до новітніх форм управління державою. Окрім того, підвищення кваліфікації для молодих вчених проводилось за кордоном також з метою безпеки, з урахуванням нестабільної ситуації всередині Росії в 1860-х рр., що було пов'язано з діяльністю революційних гуртків, членами яких в основному була студентська молодь. Саме М. Пирогова було обрано керівником цієї місії не випадково, адже він мав досвід перебування на навчанні за кордоном в 1830-х рр. та зарекомендував себе як хороший управлінець у якості попечителя навчальних закладів двох навчальних округів підросійської України [72, с. 37].

Вчений не був радикалом, але неодноразово в своїх творах висловлював думку про те, що тільки високоосвічений монарх та успішно проведені ним реформи зможуть повністю завершити повну трансформацію країни. Цікаво, що М. Пирогов був готовим до закордонної місії ще з 1859 р., коли просив в міністерства Народного просвітництва саме про схоже відрядження. У своєму клопотанні він не лише обґрунтовував необхідність створення інституту післядипломної освіти за кордоном, а й був здивованим, що ця стратегічно важлива інституція не перебувала у віданні міністерства [72, с. 38].

Німеччина була обрана для такої місії, зокрема, через те, що в світовому науковому колі саме німецька освіта та наука вважалися найбільш якісними у підготовці як цивільних, так і військових чи освітніх кадрів. Тут наголос ставився на розробці та вивченні прикладних і технічних дисциплін. Слід зауважити, що

науково-технічна база та хімічні дослідження німецьких університетів у той час отримували значну матеріальну підтримку з боку держави. Водночас, зростала чисельність німецької наукової періодики, котра обіймало пальму першості за кількістю найменувань та тиражованих примірників [47, с. 72].

Перебуваючи в Гельдербезькій місії в 1862–1866 р., Микола Пирогов ефективно здійснював керівництво та вміло вирішував усі організаційні питання. Це стало своєрідним фундаментом для вдосконалення молодих вчених у різних галузях науки та спеціальностей, які готувались стати очільниками кафедр російських і українських університетів. Серед них був і майбутній лауреат Нобелівської премії Ілля Мечников (1845–1916), який за сприяння Миколи Івановича отримав державну стипендію для своїх досліджень у німецьких лабораторіях. Вивчаючи систему вищої освіти за кордоном, М. Пирогов написав свою відому працю «Університетське питання» (1863), виклавши низку пропозицій з модернізації вітчизняних університетів, удосконалення начальних планів, педагогічного менеджменту та дидактики у вищій школі [87, с. 210].

У 1866 р. родина Пирогових остаточно поселилася в Україні у с. Вишня під м. Вінницею (див. додаток И), де ще у 1859 р., перебуваючи на посаді попечителя Київського навчального округу, Микола Іванович купив маєток. Звідси за дорученням Червоного Хреста він ще двічі виїжджав на театри франко-пруської (1870) та російсько-турецької (1877–1878) воєн в якості головного медичного консультанта. Отриманий досвід вчений відобразив у працях: «Звіт про відвідання воєнного-санітарних закладів у Німеччині, Лотарингії та Ельзасі в 1870 році» та «Воєнно-лікарська справа в Болгарії і в тилу діючої армії в 1877–1878 рр.» [72, с. 71–74].

Останні роки життя, свою старість, видатний вчений, лікар та геніальний педагог спокійно доживав в родинному маєтку – мальовничому подільському селі Вишня. Там він продовжував займатися приватною лікарською практикою, фармакологією та зацікавився селекцією сільськогосподарських культур, у чому теж досяг певного успіху. Він відзначався активною громадською діяльністю, був мировим посередником для українських селян у судових справах. Також навчав

селян прогресивному веденню сільського господарства, викладав грамоту, правила гігієни, надавав поради у самолікуванні [100, с. 38–39].

Помер Микола Пирогов 5 грудня 1881 р. в тяжких муках, від раку піднебіння, що був викликаний негативним впливом куріння (див. додаток Є). 22 січня 1882 р. його набальзамоване тіло перенесли у склеп церкви-усипальниці на честь Миколи Чудотворця. В 1947 р. на базі родинної садиби в с. Вишня було відкрито Національний музей-садибу. За час існування музейного комплексу, його відвідувачами стали понад 8,5 млн осіб з 186 країн світу. Нетлінне тіло, що понад 140 років тихо лежить в церкві-усипальниці – ось що насправді є тим знаком пошани та визнання, котрий змогли поставити йому сучасники та зберегти вдячні нащадки до XXI сторіччя.

Отже, життєвий шлях Миколи Івановича Пирогова пройшов крізь війни, реформи, сімейні негаразди та професійні труднощі. Однак вчений зумів подолати всі перепони, які траплялися в його житті, він успішно та наполегливо досягав покладених перед собою цілей на професійній медичній, науковій та педагогічній нивах. Перед нами справді історична постать, людина з великої літери, котра зуміла не тільки досягти визнання, високих звань, титулів і державних нагород, але й через карби громіздкої праці все своє життя поклала на вівтар служіння для блага науки і громадськості.

1.2. Дослідження постаті М. І. Пирогова в історіографії

Серед постатей, котрі зробили значний внесок в розвиток педагогіки та медицини в Україні в XIX ст., важливе місце займає Микола Іванович Пирогов. Хірург-практик зі світовим визнанням, реформатор медико-освітньої сфери простору, громадський діяч – про його життєпис та досягнення можна говорити годинами. Хтось міг нам заперечити відносно того, що досліджувати постать імперського періоду доби Романових в Україні не є доречним в наш час. Проте слід пам'ятати, що він досконало володів українською мовою і прожив в Україні понад 25 років.

Станом на 2022 р., історіографічна спадщина, присвячена біографії та дослідженню діяльності ідей і медико-освітньої спадщини М. Пирогова за найменш скромними підрахунками може складати 5500 – 6000 позицій напрацювань. Біографія вченого ще досі вивчається в наукових колах України і світу, відшукуються раніше невідомі факти та проводиться активна кореляція його спадщини з сучасністю. В ході проведеного нами аналізу, вдалось з'ясувати, що історіографія з досліджень життя та діяльності М. І. Пирогова поділяється на чотири періоди – прижиттєвий, дореволюційний, радянський та сучасний. В переважній більшості, це статті наукового та науково-популярного характеру. В окремих випадках були створені монографічні нариси про життя та діяльність вченого або ж вони були присвячені його конкретному життєвому періоду (зокрема, його перебуванню в Україні. – *А. Б.*) [27, с. 65].

З прижиттєвих дослідників вченого варто передусім згадати Я. Неверова та М. Барсова. Перший написав нарис «Бути і здаватися» (1859), який присвячений аналізу філософсько-педагогічного доробку М. Пирогова під час його перебування в м. Одесі у 1856–1858 рр. Я. Неверов не лише схвально підтримав ідеї вченого щодо відміни покарання різкою в школах, а й через власні корисні рішення дав додатковий поштовх до скасування цього антигуманного методу виховання [62].

Монографія М. Барсова була присвячена роботі недільних шкіл Волині та Поділля в 1862 р. У праці дослідника неодноразово згадуються педагогічні ідеї М. Пирогова та результати впровадження ним як керівником київського освітнього округу новаторських рішень у системі недільних шкіл західних українських губерній Російської імперії. Опікунство округом Миколою Івановичем в той час автор оцінює як період розквіту освіти в регіоні [25].

З'явилася низка цікавих праць про М. Пирогова одразу ж після його смерті. Так, у статті дослідника В. Кренке про придушення польського повстання в Київській губернії у 1863 р. аналізувалися відносини між генерал-губернатором князем І. Васильчиковим та попечителем київського навчального округу М. Пироговим. Особливий акцент було поставлено на фактах пошуку

М. Пироговим компромісу з польськими студентами ще в часи свого попечительства. В. Кренке виокремив серйозний конфлікт інтересів, котрий проявився в протистоянні автократа І. Васильчикова та реформатора М. Пирогова, що спричинив відставку останнього в 1861 р. [52].

Публікації статей про життя і діяльність вченого у проміжку часу між 1881 та 1893 рр. виявилися невеликі за обсягом. Переважна їх більшість – в межах до 30 сторінок. Першою науковою монографією була праця Юлія Маліса «М.І. Пирогов: Його життя та науково-суспільна діяльність», надрукована в 1893 р. у серії «Життя чудових людей» [56]. Вдруге, праця в ЖЧЛ (на рос. ЖВЛ) про життя вченого-реформатора вийшла лише в 1933 р. з-під пера найвідомішого пироговознавця дореволюційного та радянського часу С. Штрайха [81].

До Першої світової війни головними дослідниками життя і діяльності М. Пирогова були Г. Волинцев, В. Грейц, В. Розумовський, М. Бурденко, М. Демков, Ф. Чистович, С. Штрайх та ін. Більшість їхніх праць та нарисів являли собою невеличкі замітки та згадки про М. Пирогова у розрізі вивчення педагогіки та наукових товариств м. Києва, м. Санкт-Петербурга і м. Москви [100, с. 34–36].

Напередодні Першої світової війни в м. Києві вийшло кілька україномовних публікацій, в тому числі стаття С. Тодосієнка до сторіччя з дня народження М. Пирогова (1910). В ній виокремлено його заслуги в розвитку української освіти та розбудові медичної системи на Київщині та Поділлі [73].

Найплodотворнішим дослідником життя, діяльності та світогляду М. Пирогова в дореволюційний та радянський час можна вважати Соломона Штрайха, відомого ще як фахівця з вивчення декабристського руху. Розпочавши свої дослідження про вченого з публікації в Єврейській енциклопедії, він продовжив вивчення цієї неординарної постаті протягом 1890–1930-х рр. Оперуючи архівними матеріалами, спогадами очевидців та газетними публікаціями, С. Штрайх здійснив детальний життєпис М. Пирогова. В своїй першій публікації про Миколу Івановича єврей за національністю С. Штрайх намагався делікатно описати непрості відносини вченого з євреями, показав внесок М. Пирогова у розбудові єврейської освіти, культури і медицини. На

думку дослідника, М. Пирогов вперше познайомився з єврейською культурою та менталітетом під час свого навчання в м. Дерпті. Протягом 1856–1856 рр. вчений, будучи опікуном одеського навчального округу, у потрібний час вдало піднімав вирішення проблем єврейських навчальних закладів, зміг залучити меценатів щодо покращення побуту єврейських дітей та вчителів. Заслугою М. Пирогова є започаткування виходу у світ в м. Одесі єврейського часопису «Га-Меліц» і російськомовного для євреїв видання «Світанок» в 1857 р. С. Штрайх підкреслював, що М. Пирогов максимально був близьким з єврейським народом, поважав його культурних діячів і виступав за розширення їх етно-культурних прав в умовах національного гніту Російської імперії [86, с. 538–540].

У 1906 р. С. Штрайх написав дві публікації про погляди реформатора на єврейське питання та єврейську освіту. В них автор проаналізував зміст концепції М. Пирогова щодо діалогу з представниками єврейської національності, вказав місце євреїв в суспільстві та у громадсько-політичних процесах. На думку дослідника, М. Пирогов неодноразово піднімав питання важливості піднесення рівня освіти єврейських дітей, виступив проти посилення шовінізму щодо представників цієї національної меншини в Російській імперії [5; 6].

Соломон Штрайх особливу увагу зосередив на вивченні епістолярію вченого та раніше невідомих його праць. У 1918 р. дослідник написав нарис про педагогічну діяльність М. Пирогова з часу початку його викладання в м. Дерпті та завершуючи його закордонною місією в Німеччині в 1866 р. [див. додаток А].

Статті про Миколу Пирогова друкували в енциклопедичній і довідковій літературі. Перша енциклопедична розвідка про нього була опублікована українським та російським філологом і бібліографом Яковом Колубовським (1863–1929) спільно з Григорієм Герценштейном. Невелика за обсягом енциклопедична публікація на дві сторінки була поміщена у томі XXIII-а Енциклопедичного словника Брокгауза і Єфрона (1898 р.). Автори відзначили, що станом на кінець XIX ст. джерельно-історіографічний доробок про життя і кар'єру діяча був достатньо великий. Він обіймав собою як характеристику цієї особистості, так і спогади численних його учнів та осіб, які співпрацювали з ним

у професійній сфері. На думку авторів, праці М. Пирогова мають вагомий освітній і виховний потенціал. А його щоденник виступає не як філософський трактат, а є своєрідним нотатником мислячої людини [89, с. 651–653].

У Військовій енциклопедії 1915 р. за редакцією В. Ф. Новицького і А. В. фон Шварца міститься стаття про М. Пирогова. Автори згаданого видання звернули увагу на громадянські погляди вченого та його ставлення до своєї професії в умовах військових дій. На їхню думку, на війну він дивився як на «травматичну епідемію», і тому вважав, що санітарні заходи на театрі воєнних дій мають бути організовані так само, як і за будь-якої епідемії; чільне значення у лікувальній та санітарній справі він надавав правильно організованій адміністрації, головною метою якої було не прагнення оперування поранених безпосередньо у зоні бойових дій, а вмільний догляд за ними та вчасне лікування. Велике зло він вбачав у безладі та антисанітарії стосовно поранених на перев'язочних пунктах. Для того, щоб уникнути цього, М. Пирогов вимагав ретельного і швидкого сортування поранених, а також їх негайної евакуації у тил чи на історичну батьківщину. Як людина, автори констатують, він відзначався благородним характером, енергією, що розвинулася завдяки бідності, в якій йому довелося жити в юні роки, вірністю своїм самостійно виробленим гуманітарним ідеалам, християнським ставленням до хворих і поранених та величезною ерудицією [85, с. 433–434].

Частина праць про М. Пирогова вийшла в міжвоєнний період у 1920–1930-х рр. та стосувалася педагогічної і медичної діяльності вченого. Враховуючи боротьбу в СРСР з імперською спадщиною, проблематика з вивчення життя та діяльності Миколи Івановича не була популярною. У міжвоєнний період не існувало навіть комплексу заходів щодо вшанування вченого в Україні, оскільки його садиба у м. Вінниці постійно змінювала комунального або державного власника. Публікації про основні віхи його життя та педагогічні праці у цей час належить таким дослідникам, як М. Шелгунов, С. Глушко, М. Румянцев, С. Сірополко, М. Жильцов, Є. Мединський, О. Арсеньєв, К. Волков, В. Розумовський, О. Русанов, К. Тимірязєв та ін. [91]. Медико-освітні аспекти

життя і діяльності вченого знаходилися у полі зору вітчизняних та зарубіжних дослідників Ф. Валькера, В. Шевкуненка, Б. Безсмертного, М. Кушева. Позитивним моментом в міжвоєнній радянській історіографії варто відмітити спроби поділити її за напрямками – медична спадщина вченого, М. Пирогов і Україна, педагогічні погляди видатного медика, біографічні нариси про життєпис М. Пирогова та низка інших [92].

Після створення у 1947 р. музейного комплексу в честь Миколи Пирогова в його помісті Вишня на території м. Вінниці, відбулось становлення нового етапу досліджень його біографії та медико-освітньої спадщини. Правда, якщо раніше вона досліджувалась суто в хронологічних рамках, в яких жив вчений, то після 1947 р. почалось все глибша кореляція його ідей з часом, у котрий створювався той чи інший нарис. Серед праць окресленої досліджуваної історіографічної доби цікавими є наукові напрацювання та художні твори Б. Олександровського [21; 22; 23], В. Порудоминського, Б. Могилевського [60], Ю. Букіна [30], Г. Рябова, С. Якобсона [82], М. Басенкова, Є. Смирнова та ін. Дуже важливим в цей період є доробок О. Красновського, котрий створив першу комплексну монографію, присвячену педагогічним поглядам та спадщині вченого [51].

Післявоєнний радянський період також характерний і створенням кінематографічного образу Миколи Івановича. Мова йдеться не тільки про документальні, а в першу чергу художні фільми «Пирогов» (1947) та «Герої Шипки» (1954). У першому фільмі розповідається про петербурзький та кримський період життя хірурга, робиться акцент на його боротьбі з неефективною медициною, його нововведеннях та громадсько-філософських поглядах. Друга картина репрезентує М. Пирогова під час лікування ним поранених у ході російсько-турецької війни 1877–1878 рр. у Болгарії. Якщо в першому фільмі він знаходився на першому плані, то в другій картині – презентується виключно епізодично. В обох фільмах роль М. Пирогова зіграв російський актор К. Скоробогатов (1887–1969) [53, с. 28]. Оглядаючи художній образ М. Пирогова, не можливо не оминати і оповідання О. Купріна «Чудесний лікар», написаного в 1897 р., але популяризованого лише при СРСР [54].

Як і в дореволюційну, так і в радянську добу, образ М. Пирогова обростав новим значенням. Зокрема, в радянський час реформатор Олександрівської епохи представлявся як людина ліберальних і прогресивних поглядів. З позицій авторів та редколегії Української радянської енциклопедії, видатного вченого було «зламано» владою, оскільки на старості літ М. Пирогов представляв собою імперського консерватора. Звичайно, що така позиція виявилася надмірно ідеологізованою та не відповідала дійсності. Доволі часто педагогічні ідеї та погляди М. Пирогова в радянський період подавались як неактуальні та опосередковані [88, с. 141–142].

Оглядаючи радянський період, не можна оминати і позитивних зрушень в дослідженні діяльності та життєпису вченого. Зокрема, завдяки небайдужим пироговознавцям післявоєнного часу та музейному активу в м. Вінниця була відновлена дореволюційна практика Пироговських з'їздів у знак вшанування видатного вченого та хірурга. Звичайно, що на базі садиби задля збереження в належному стані муміфікованого тіла, в 1920–1930-х рр. організовувалися Всеукраїнські з'їзди хірургів, проте спадщина вченого згадувалась лише в загальних рисах [43].

У 1954 р. були започатковані Пироговські читання, які організовувалися у різних містах колишнього СРСР з метою вшанування його як особистості та творчого доробку сучасниками. Читання проводилися з перервами з 1954 по 1986 рр. Матеріали наукових форумів опубліковані Академією медичних наук СРСР в двох томах у 1986 р. [64; 65].

Вінцем дослідження медико-освітньої спадщини М. Пирогова стали захищені кандидатські та докторські дисертації. Серед найбільш знакових дисертаційних робіт 1950–1980-х рр., присвячених постаті вченого, були праці С. Кравченка, С. Старченко, Б. Пазинича, П. Кланци. Відносно останнього згаданого здобувача наукового ступеню, то варто зазначити, що у своїй діяльності доцент, кандидат медичних наук П. А. Кланца (1922–1990), котрий в 1956–1968 рр. очолював музей-садибу Пирогова у м. Вінниця, був одним із найзатятіших дослідників біографії, діяльності та творчої спадщини вченого. Він

є автором двох монографій, кандидатської дисертації та 77 публікацій, котрі були присвячені М. І. Пирогову [67, с. 14].

У 1950–1980-х рр. на базі музею активно створювалися не лише потужні виставки, реставрувалася будівля садиби, приводився в порядок парк та усипальниця, а й відбувалося вдосконалення та створення низки музейних покажчиків та путівників. Більша частина з них створювалися під керівництвом як П. Кланци, так і його наступниці – Г. Собчук (1930 р. н.), котра очолювала музей з 1986 по 2010 рр. Протягом 1960–1986 рр. про музей-садибу М. Пирогова в м. Вінниця було написано 8 путівників та газетних публікацій [91, с. 94–95].

З часом відновлення незалежності в Україні в 1991 р. та становлення нового федеративного укладу в рф, були утворені або переформатовані два великих наукових центри. Зокрема, указом президента України Л. Кучми 1997 р. музею-садибі Миколи Івановича Пирогова у м. Вінниці було надано національний статус. У 2001 р. був утворений Державний медичний центр МОЗ Росії, наступного року отримав назву (від 2002 р. і відраховується сучасна історія Центру) – Національний медико-хірургічний центр у м. Москві. Ім'я М. І. Пирогова цій інституції присвоєно 2003 р. У Центрі під керівництвом Ю. Л. Шевченка щорічно проводяться заходи щодо увіковічення пам'яті вченого, активно поповнюються музейні експозиції при науковому закладі, а також піднімаються питання щодо церковної канонізації вченого [78; 79; 80].

Піднята в 2020 р. в контексті 210-ї річниці з дня народження М. Пирогова проблематика щодо церковної канонізації вченого не є випадковою. Цілком ймовірно, що деякі маніпуляції довкола образу геніального хірурга та реформатора медико-освітнього простору в Центрально-Східній Європі могли бути використані як ще один інструмент впливу ідей «русского міра». Вважаємо, що гіпотези колишнього очільника міністерства охорони здоров'я РФ Ю. Шевченка (1999–2004), котрий в даний момент очолює уже вище згаданий Національний медико-хірургічний центр імені М.І. Пирогова у м. Москві, спрямовані на чергові спроби російської влади щодо монополізації прав на вивчення життєпису вченого в імперському шовіністичному дусі. Цілком

ймовірно, що дане питання не сприймається з позицій науковості, оскільки навіть наведені Ю. Шевченком резонансні дані про життя і діяльність М. Пирогова – це чергова спроба пропаганди РПЦ канонізувати всіх і вся. Такими прикладами позначаються випадки з канонізацією цивільних осіб – князя О. Невського, адмірала Ф. Ушакова, членів царської родини та навіть спробами канонізації Івана Грозного і як би це не звучало дивним – Й. Сталіна [27, с. 70].

В незалежній Україні питання дослідження життєпису та діяльності М. Пирогова завжди залишалось однією з найпопулярніших тем для дослідників. Протягом 1990–2010-х рр. вийшло у світ низка нових наукових праць про вченого та його ролі в медико-освітніх процесах в Україні другої половини XIX ст. На рівні енциклопедичної літератури М. Пирогову була присвячена окрема стаття в Енциклопедії історії України (2011 р.). У ній міститься короткий огляд основних дат життя і діяльності вченого, акцентується увага на його медичній праці у період Кримської війни (1853–1856) при обороні м. Севастополя, де ним було врятовано понад 10 тис. солдатів гарнізону. Акцентовано увагу на внеску М. Пирогова у реформуванні освіти на посаді керівника одеського та київського навчальних округів 1856–1861 рр. Вказується, що його медико-освітня спадщина стала важливим кроком у подальшому реформуванні медичної і освітньої галузі та є важливим чинником пізнання на сучасному етапі [87, с. 210–211].

У 2014 р. М. Пирогову була присвячено публікацію у Великій російській енциклопедії. Окрім опису основних дат, подій та явищ в житті реформатора, особливий акцент робиться на його відданій службі імперії, етапам його становлення як особистості та кар'єрному росту як педагога і медика. Основна увага зосереджена медичній складовій життєпису М. Пирогова. В енциклопедичній статті містяться певні ідеологічні наративи та неточності біографічного характеру [84].

Важливими для огляду історіографічних джерел сучасного пирогознавства є монографічні дослідження щодо життя та діяльності М. Пирогова в Україні в 1856–1881 рр. Проживши на території України 25 років, вчений зумів не лише вивчити українську мову, а й щиро перейматись проблемами її населення в сфері

культури, освіти та медицини. Цим аспектам його діяльності присвячені монографії Л. Шевченка «Пирогов в Україні» (1996 р.) [76] та В. Голобородько «Микола Пирогов в Україні» (2012 р.) [31]. Зокрема, праця Л. Шевченка була першою спробою узагальнити наявний першоджерельний та історіографічний масив інформації щодо ролі М. Пирогова в громадському та медико-освітніх процесах в Україні в 1856–1861 рр. [76].

У свою чергу, В. Голобородько відзначила, що спадщина М. Пирогова налічує 645 монографій і статей медичного спрямування та 79 публікацій на педагогічну проблематику. Однак, більшість праць М. Пирогова так і не були опубліковані українською мовою. Звичайно, це є негативним явищем в сучасному житті України. Адже, в умовах російсько-українського військового протистояння 2014–2022 рр., вітчизняна наука та освіта повинна подбати про популяризацію творчого доробку вченого серед ширших кіл громадськості. Наявність якісних та позбавлених російських ідеологічних наративів наукових, науково-популярних і насамперед художніх творів значно полегшили розв'язання питання розрізнення як популяризаторів колонізаторських ідей в Україні, так і тих, хто якраз боровся з шовіністичними ідеями представників царської Росії, серед яких був і Микола Пирогов [31, с. 147].

Низку праць про його діяльність написав старший співробітник Національного музею-садиби М. І. Пирогова у м. Вінниці (НА НМСП) О. Кланца, який гідно продовжив справу батька П. Кланци щодо вивчення медико-педагогічної спадщини вченого. У своїх роботах музейний працівник залучив багато маловідомих архівних джерел та дописів тогочасної газетно-журнальної періодики. Серед останніх напрацювань О. Кланци цікавими є статті щодо внеску М. Пирогова у становленні медичної освіти в Україні XIX ст. Дослідник вважає, що він, будучи на керівних посадах, у підготовці якісних кадрів у вищій освіті для медиків та створення мережі фельдшерських шкіл діяв виключно в межах власних повноважень [45; 46; 47].

Знаковою роботою сина та батька Кланц у співавторстві з Г. Собчук була монографія «Золота осінь Пирогова», видана уже після смерті Кланци-старшого. Дослідження присвячене останнім 25 рокам життя та діяльності вченого, його творчості та поглядам на внутрішні і зовнішні суспільно-політичні процеси. В унікальній за змістовним наповненням монографії використана велика кількість першоджерел та наукових праць вчених-пирогознавців [72].

Друкують науково-популярні розвідки про М. Пирогова й інші музейні працівники НА НМСП: В. Гайдуков, П. Гунько, Л. Коваленко, З. Мартинова, О. Вінниченко, К. Антощук, М. Юкальчук [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40]. У полі зору музейних співробітників є й організація проведення на базі музейної установи міжнародних і всеукраїнських наукових конференцій. Останнім часом певні ускладнення в роботу музею додали коронавірусні обмеження, а з 24 лютого 2022 р. і військовий стан на території України. Серед останніх заходів музейної установи варто виділити проведені у 2017 і 2019 рр. науково-практичні конференції, присвячені 70-річчю створення Національного музею-садиби М. І. Пирогова у м. Вінниця та 210-й річниці з дня народження вченого. Автору пощастило взяти участь у роботі останнього наукового форуму [27, с. 72].

У першій чверті ХХІ ст. дослідженням життя діяльності М. Пирогова займаються вітчизняні та зарубіжні вчені А. Дубаєв [41], Ю. Горбань [32], Т. Зузяк, І. [44], Красильникова [49; 50], М. Мнихович [58; 59], Л. Семенова [70] та ін. У наукових розвідках цих дослідників детально аналізується внесок М. Пирогова у реформування медичної та педагогічної освіти України. Також вони торкаються вивчення ранніх років життя М. Пирогова, його участі в Кавказькій 1840-х рр. та Кримській (1853–1856) війнах.

Отже, життя та діяльність Миколи Пирогова дослідники вивчали у дореволюційний, радянський міжвоєнний і післявоєнний час та в період незалежності України. На сучасному етапі спостерігається великий пласт історіографічних джерел, підготовлених вінницькою та московською музейно-науковими школами. Особливої ваги дане історіографічне протистояння набрало з 2014 р. в контексті протистояння Росії та України.

Водночас, творчий доробок М. Пирогова ще не достатньо висвітлений. Передусім це стосується дослідження кореляції його ідей із сучасністю. Необхідно глибше вивчати його спадщину в царині медицини, зокрема у сфері військово-польової хірургії. Доречним і актуальним на сьогодні є досвід М. Пирогова у реформуванні середньої та вищої гуманітарної, природничої і медичної освіти.

РОЗДІЛ 2

Характеристика науково-педагогічної праці Миколи Пирогова

У час бурхливого сьогодення та реформування освітньої сфери вагомого значення набуває вивчення історичних фактів і подій, що мали місце в схожий реформаційний період з середини ХІХ ст. Під впливом громадського руху 1860-х рр. царський уряд був змушений провести низку реформ: аграрну (скасування кріпосного права), судову, військову, освітню, земську та ін. Підготовка освітньої реформи здійснювалася протягом восьми років (1856–1864 рр.), було підготовлено та уточнено декілька її проєктів. На початку 1860-х рр. проєкти шкільної реформи були значно ліберальнішими, аніж наступний варіант, що затверджений в 1863–1864 рр. [68, с. 160].

Виходячи з того, що в середині ХІХ ст. значна частина українських земель перебувала в складі Російської імперії, слід зазначити, що уже на той час відомий лікар-хірург Микола Пирогов був у числі з перших, хто працював над докорінним реформуванням освіти, враховуючи тогочасні проблеми та потреби. Другий період його громадської діяльності припадає на час перебування в Україні і пов'язаний з активною педагогічною діяльністю. Саме на тут вчений провів останні 25 років свого життя, присвятивши себе служінню людям як лікар та освітянин-реформатор (1856–1881).

Педагогічний талант М. Пирогова та його багатий досвід в реформуванні медичної освіти як в університеті м. Дерпті (1836–1840), так і в Імператорській Медико-Хірургічній Академії в м. Санкт-Петербурзі (1841–1856) [45, с. 271–272], стали знову потрібними суспільству у післявоєнний (по завершенню Кримської війни 1853–1856 рр.) період змін та реформ. Свої теоретичні міркування та пропозиції з питань реформування освіти він виклав у своїй першій педагогічній статті «Питання життя», написаній ще в 1850 р. [9]. У ній Микола Пирогов вперше у вітчизняній педагогіці загострив увагу на необхідності вирішення «питання життя» – питання смислових аспектів людського буття (див. додаток Б).

Тут вчений чітко поставив питання духовності як методологічної основи навчання та виховання. Зокрема, він вважав, що «... жоден освічений уряд, як би він не потребував фахівців, не міг не переконатися в необхідності загальнолюдської освіти. Всі, хто готуються бути корисними громадянами, повинні спочатку навчитися бути людьми...» [3, с. 39].

Різко засуджуючи тогочасні методи навчання і виховання, педагог-практик вважав суттєвим недоліком вплив на організацію освіти станового поділу суспільства. Микола Іванович стверджував, що вміння, схильності та бажання повинні відіграти вирішальну роль у виборі майбутньої професії дитини, а не її соціальне походження. В згаданій праці М. Пирогов опираючись на досвід античної і християнської освіти в Середньовіччі та на власний досвід, аргументовано переконує читача в тому, що для становлення особистості потрібне внутрішнє усвідомлення людиною того, яким ремеслом вона сама прагне займатися впродовж свого життя: «Дайте виробитися і розвинутися внутрішній людині! Давши їй час і кошти підпорядкувати собі зовнішнього, і у вас будуть і негоціанти, і солдати, і моряки, і юристи; а головне, у вас будуть люди і громадяни...» [3, с. 37].

Отже, М. Пирогов висунув власне бачення щодо процесу формування переконань, які може мати, на його думку, лише той, «кого привчали з перших років життя щиро любити правду, стояти за нею горою і бути невимушено відвертим, як з наставниками, так і з товаришами». У статті «Питання життя» Микола Іванович не тільки виклав свої погляди на загальнолюдське виховання, а й обґрунтував власний ідеал високоморальної людини, довів необхідність морального виховання в процесі освіти для всіх людей.

Характерно, що в праці «Питання життя» М. Пирогов, зачепив питання щодо статусу жінки у сучасному суспільстві. Він визнавав, що прекрасній половині людства необхідна хороша освіта та вважав жінок головними зодчими суспільства через те, що саме на них покладається обов'язок виховання молодого покоління. А тому, на думку реформатора, необхідно було кардинально змінити освіту жінок не залежно від стану та зробити її рівноцінною чоловічій [13, с. 51].

В цьому ключі, вчений вважав, що процес досягнення гендерної рівності необхідно було починати з жіночої освіти. Розглядаючи статтю «Питання життя» саме в даному аспекті, варто зауважити, що її поява, будучи знаковою подією у публіцистиці, зокрема, та в суспільстві в цілому, стала відправною точкою для розвитку також жіночої освіти в Росії. У час свого перебування на посаді попечителя навчального округу в м. Одесі у 1858 р. М. Пирогов видає збірку педагогічних праць під назвою «Зібрання літературних статей», в якій надруковано такі твори вченого: «Новосілля ліцею»; «Одеська Талмуд-Тора»; педагогічно-дидактичні статті-роздуми «Бути і здаватися» та «Чи потрібно шмагати дітей і шмагати у присутності інших дітей?» [3].

Підкреслюючи значення освіти та її завдань щодо виховання та просвітництва, у своїх виступах одеський попечитель порушував також питання патріотизму, який на його думку, ґрунтується не на приналежності до пануючої нації, а на ідеалах виховання, які повинні сформувати в багатонаціональному освітньому середовищі, насамперед, громадян. При цьому автор зазначає, що навчання та виховання дитини повинні поєднуватися і стати одним монолітним процесом. На думку М. Пирогова, для досягнення людського ідеалу необхідні: серйозний погляд на життя, повне усвідомлення моральної складової виховання, духовне і матеріальне сприяння, щира віра у вічну істину і добро [3, с. 45–47].

Глибоко філософською видається педагогічна праця М. Пирогова «Одеська Талмуд-Тора», яка фактично стала виголошеним публічно звітом, що адресований одеській громадськості, стосовно проведеної ним спільно з єврейськими меценатами (1857–1858 рр.) роботи щодо суттєвого покращення умов для учнів та внесення змін в начальну програму в Одеському єврейському парафіяльному училищі. Автор наголошує на тому, що він не ділить проблеми свого навчального округу за ступенем важливості, і не звертає увагу на те, до якої віри чи національності належать ті, кому він як посадова особа повинен допомогти та сприяти, у міру можливостей. Окрім того, М. Пирогов сприяв внесенню деяких змін в начальну програму єврейського училища, якими враховувались освітні

потреби одностайної більшості дітей з бідних сімей та сиріт, а також призначенню нового головного вчителя [1; 2; 3, с. 48–49].

До призначення на посаду одеського попечителя, М. Пирогов не був близько знайомий з проблемами єврейського питання в імперії, оскільки до цього не стикався з проблематикою міжнаціональних відносин. Однак в одній із своїх промов вчений згадував про те, що чимало з його наставників, товаришів та учнів були євреями. Водночас, як відзначає дослідник біографії вченого С. Штрайх, особливістю натури М. Пирогова було те, що коли він вникав в навіть незначну чи не відому йому проблему, то завжди намагався проникнути в неї повністю, аби знайти необхідне вирішення. Його щирі пориви у пошуку істини допомагали оминати будь-які складнощі, з якими він стикався у своїй роботі [7, с. 33].

В своїй статті «Бути і здаватися» М. Пирогов засуджує тогочасну систему фізичних покарань різками, яка, на його думку, породжує в людині страх, що не дозволяє приймати свідомі рішення. Ще однією гострою та критичною, з глибоким педагогічним та філософським змістом стала дискусійна в тогочасний період часу стаття М. Пирогова «Чи потрібно шмагати дітей і шмагати у присутності інших дітей?», що мала широкий резонанс та завершувала збірку педагогічних статей вченого. Отже, він один з перших виступив проти жорстоких покарань, що застосовувались в системі шкільної освіти. М. Пирогов вважав, що фізичними покараннями досягається «... не той моральний страх заслуженого покарання, що збуджується внутрішнім почуттям совісті за порушення встановлених нею правил, а страх болю і катувань. Невже потрібно у дитини поставити совість в залежність від різки?». Він вимагав повного виключення фізичних покарань зі шкільної практики [3, с. 76].

З боку міністерського керівництва, будь-які запропоновані М. Пироговим заходи щодо реформування освіти в одеському навчальному окрузі не зустрічали перешкод. Діалог між навчальним округом та столицею був добре налагоджений завдяки тому, що між вченим та тогочасним міністром народного просвітництва А. Норовим при призначенні на посаду М. Пирогова була укладена домовленість про затвердження будь-яких пропозицій останнього щодо реформування

освітнього процесу в довіреному окрузі. Надалі міністерство, спостерігаючи за роботою М. Пирогова в м. Одесі не лише не перешкоджало його ініціативам, а й почало розсилати його нововведення у вигляді затверджених копій циркулярів (наказів попечителя на рівні округу. – А. Б.) по інших навчальних округах імперії, на яких доволі часто стояла примітка А. Норова «до виконання», «до відома» [7, с. 23].

Однак, гуманістичний підхід до реформування освіти, покращення умов навчання як для викладачів, так і для учнів, аргументовано та чітко поставлене питання перетворення Одеського ліцею імені Дюка Рішельє в університет – все це стало приводом до невдоволення місцевого бюрократичного апарату. В донесенні царю одеські чиновники звинуватили М. Пирогова в підриві авторитету місцевої влади. У зв'язку з цим, Микола Іванович був змушений виїхати з м. Одеси, а в червні 1858 р. був переведений на аналогічну посаду в м. Київ [100, с. 25].

На новому місці М. Пирогов не поступився своїми принципом, продовжуючи втілювати в життя гуманістичні ідеї навчання та виховання. У м. Києві він намагався донести до громадськості ідею неприпустимості тілесних покарань у навчальних закладах через опубліковані циркуляри і педагогічні статті, але знову зустрів сильну протидію вже з боку місцевих педагогів [44, с. 234].

Працюючи в одеському навчальному окрузі, М. Пирогов зосереджував свою увагу на такій системі освіти та виховання молоді, яка б могла не тільки забезпечити потреби багатонаціонального населення, але й створити реальну конкуренцію для турецьких вищих навчальних закладів, в яких навчалися вихідці з півдня України. Цьому мало сприяти, зокрема, створення в м. Одесі університету на базі Рішельєвського ліцею. В київському окрузі постали схожі але в той же час дещо інші, не менш гострі проблеми, зокрема: реформування середньої освіти, покращення навчального процесу у школах та університетах, якісна підготовка вчителів тощо.

Працюючи в київському навчальному окрузі, М. Пирогову частково вдалося реалізувати свою ідею про відміну тілесного покарання учнів. Циркуляром №8 у 1859 р. (циркулярами оформлялися адміністративні рішення, що приймалися

державними чиновниками в Російській імперії. – А. Б.), попечитель змушений був, зважаючи на рішення більшості дирекцій гімназій підпорядкованого йому округу, залишити тілесні покарання у «Правилах про провини та покарання учнів гімназій Київського навчального округу», як засіб тілесного покарання, однак доклав усіх зусиль, щоб унеможливити їх застосування. А саме: у правилах було зазначено, що застосування тілесного покарання можливе було лише «за рішенням педагогічної ради, більшістю усіх голосів всіх членів ради закритим голосуванням і з повідомленням попечителя округу про провину, вирок і виконання». Таким чином, М. Пирогов змусив бюрократичну машину працювати проти себе самої. Вже через рік після оприлюднення циркуляра № 8 кількість тілесних покарань помітно знизилася. Якщо з 4109 учнів 11-ї гімназії Київського навчального округу в 1858 р тілесному покаранню піддалися 551 учень, то в 1859/1860 рр. – лише 27 [74, с. 107].

Ініціатива створення мережі недільних шкіл для незаможних верств населення, за сприяння київського попечителя, була підхоплена і поширилася територією майже всієї імперії. В губерніях, що входили до Київського навчального округу, ініціаторами створення таких шкіл і вчителями в них стали українські студенти Київського університету імені св. Володимира. Микола Пирогов писав: «... за заснування недільних шкіл взялися першими – малороси, ревні шанувальники Куліша і Шевченка узялися навчати грамоти, писання і рахування з несподіваним педагогічним тактом». Результат став несподіваним – українські школи були переповнені учнями: «... господарі майстерень не могли втримати своїх учнів і підмайстрів, а пани – своїх дворових, які раптом захотіли вчитися...» [13, с. 302–306].

У своїй статті «Школа і життя» М. Пирогов гостро критикував стереотипи та встановлених майнових цензів, що стосувалися розподілу системи освіти серед різних верств населення. На той час, в буржуазному суспільстві вважалося, що поширення грамотності та більші освітні можливості для різних верств населення, зокрема навчання в університеті, порушували його баланс. На думку просвітителя, такі встановлені норми були шкідливими для системи освіти,

зокрема та суспільства в цілому, адже «поширення загальнолюдської освіти між усіма класами саме і призначене усунути ненормальний стан суспільства...цим же шляхом можна знищити прірву, котра розділяє касты» [15, с. 178].

Відстоюючи принцип доступності вищої освіти для всіх верств населення, вчений писав: «хто перейнятий високим значенням школи в житті людини, що виправдовує благородні прагнення до ідеалу – яким би він недоступний не був, – той не повинен ні хвилини сумніватися у виборі. Тільки одна бідність може вибачити батька, який обирає доволі спеціальне поприще для освіти сина, і то тільки в такому випадку, коли спеціальна освіта може бути швидше закінчена і обіцяє йому дати, не очерствіючи кращих здібностей душі, незалежне становище в суспільстві, з насущним хлібом на ціле життя» [13, с. 207].

Реформатор передбачав у майбутньому ширший спеціалізований розподіл вищої освіти: «Настане час, коли і найвищі представники людської освіти – університети розпадуться на окремі спеціальні чи факультетські». Даний процес розпочався ще за життя М. Пирогова, зокрема він відзначав: «Постійно збільшуваний обсяг наукового матеріалу робить з кожним днем все більше і більше те, що окремі частини науки зводяться на ступінь самої науки. В житті робиться мало для повного вивчення кожного відділу. Ця одна обставина вже має сприяти більше спеціальній, ніж загальнолюдській, освіті» [13, с. 179].

Виступаючи за доступність освіти, педагог вважав, що для того щоб університети поповнювалися студентами та були доступними для широких мас, необхідні навчальні заклади, які давали б базовий рівень знань майбутнім слухачам. У своїй статті «Про недільні школи» Микола Пирогов захоплено зазначав, що громадські школи перевершили всі його сподівання, адже викладання велося з несподіваним педагогічним тактом. Адже різниця у прийомах та способах навчання, у поводженні вчителів з учнями у недільних школах та в казенних (державних) школах була так само різною, як і успіхи учнів. При цьому популярність цих шкіл серед населення була надзвичайною, що давало поштовх до освіти, культури та подальшого суспільного розвитку [1, с. 156–157; 13, с. 394–402].

Свій вклад у розбудову українських недільних шкіл зробив і відомий український поет Тарас Григорович Шевченко. Він покладав великі надії на недільні школи як на головні заклади освіти для народу, цікавився їх роботою та надавав їм на фінансову підтримку. Спеціально для недільних шкіл поет написав і за власний рахунок видав «Буквар південноруський», який був укладений із кращих зразків фольклору та частково з власних творів Т. Шевченка. У 1860 р. Т. Шевченко передав чернігівським та київським недільним школам 100 примірників «Кобзаря», а виручені за них кошти були передані на розвиток та потреби недільних шкіл. Цікаво, що «Кобзар південноруський» учні вивчали нарівні зі шкільними підручниками. Водночас, митець і поет замислювався про створення українських підручників з різних галузей знань – природничих та гуманітарних наук, не обмежених лише функцією навчати елементарній грамоті, а й арифметиці, етнографії, географії та історії України. Однак, йому не вдалося реалізувати омріяні задуми через передчасну смерть [39, с. 31].

Значну увагу Микола Іванович приділяв питанню підготовки вчителів для недільних шкіл. Відсутність педагогічної практики в програмі підготовки майбутніх вчителів він вважав суттєвим недоліком. Щоб вирішити питання підготовки кадрів та покращити професійну підготовку вчителів загалом, М. Пирогов заснував при Київському університеті св. Володимира педагогічну семінарію. Окрім того, для ефективнішого вирішення кадрового питання, ним було введено: конкурсне заміщення учительських вакансій, викладання основ гігієни лікарями, гімнастику в гімназіях, а також вперше допущено жінок до педагогічної діяльності [72, с. 234–235].

Про нестачу педагогічних кадрів М. Пирогов також зазначав у службовій записці щодо відкриття і затвердження кафедри географії при університетах, де вказувалося на необхідність виокремлення цієї науки від статистики: «без географії в курсі природничих наук не можливо досягнути широкого погляду на природу...без географії в загальній історії і в статистиці втрачається зв'язок між природою і суспільними явищами...вплив цього пробілу особливо помітний в підготовці викладачів географії для гімназії» [15, с. 463].

Зауважимо, що у той час, окремих географічних факультетів чи бодай кафедр географії в системі освіти не існувало. До прикладу, ще в XVIII ст. в Московському університеті викладання географії традиційно входило в курс лекцій зі статистики – науки, яка в той період займалася описом європейських держав. Наприкінці XVIII ст. в цьому університеті був введений постійний курс загальної географії та статистики у програмі викладання на філософському факультеті. Відповідно до університетського статуту 1804 р., на словесному факультеті цього ж вишу були створені кафедри: всесвітньої історії, географії та статистики; історії, географії та статистики Російської держави. А вже у статуті 1835 р. порядок викладання географії в університеті був змінений, а саме: науки про землю, що розуміються як частина фізики, були передані на кафедру фізики і фізичної географії фізико-математичного факультету. Однак, лише у 1900 р. в Московському університеті було створено кафедру фізичної географії та метеорології, а в університеті імені Св. Володимира в м. Києві значно раніше – в 1891 р. [69, с. 149]. Отже, М. Пирогов у вітчизняній науці став провісником процесу відокремлення географії в окрему науку.

3 грудня 1858 р. М. Пирогов започаткував щомісячне періодичне видання «Циркулярів по Київському учбовому округу». У цьому виданні окрім офіційних розпоряджень по округу, друкувалися також документи міністерства освіти, статті та замітки, оголошення та багато інших матеріалів, що стосувалися питань освіти, навчання та виховання. Але головним досягненням М. Пирогова вважалося те, що на його сторінках було налагоджено живий обмін думками учителів і викладачів різних спеціальностей та навчальних закладів з найрізноманітніших проблемних питань навчання та виховання в школі [72, с. 234–235].

При цьому, публікуючи думки педагогів, він супроводжував їх своїми коментарями, а у питаннях, що викликали дискусії, попечитель залучав професорів Київського університету, публікуючи також їхні міркування стосовно питання, що обговорювалося. «Цирюляри» привернули до себе увагу всієї педагогічної спільноти тогочасної імперії, їх виписували в інших навчальних округах та в міністерстві, де вони також отримали схвальну оцінку. Важко

переоцінити значення введеного обговорення освітніх проблем на сторінках даного видання. Адже воно не лише сприяло покращенню роботи гімназій але й встановленню гуманних відносин між педагогами та учнями, збільшуючи морально-науковий зв'язок між тими, хто навчає та тими, хто навчається, підняттю авторитету вчителя [31, с. 67–68].

Слід зазначити, що «Циркуляри» М. Пирогова стали важливим доповненням до тих статей, які він написав під час перебування на посадах попечителя Одеського та Київського навчальних округів, та які розкривають багатогранну діяльність вченого, дають уявлення про широке коло його інтересів та завдань педагогічної реформи, які він прагнув вирішити.

Ще одним джерелом інформації про комплекс заходів, спрямованих на покращення освіти, виховання та умов проживання студентів, подальше забезпечення їх роботою, підвищення культурного та загальноосвітнього рівня молоді, стали доповідні записки, які М. Пирогов регулярно направляв до міністерства народної освіти. Зокрема, він рекомендував запроваджувати літературні та наукові бесіди, практикувати заняття з студентами в музеях та бібліотеках, прищеплюючи студентам любов до мистецтва, що відповідало проголошеним ним принципам гуманності в освіті та вихованні [72, с. 15].

У конфліктних ситуаціях між владою та студентами М. Пирогов завжди ставав на захист своїх підопічних. Яскравим прикладом цього є випадок з польським студентом, який стався в 1861 р. під час оголошення царського маніфесту про скасування кріпацтва на одній з київських площ. Згідно із наказом Київського генерал-губернатора І. Васильчикова, через конфлікт студента з поліцейським у громадському місці, за рапортом поліцейського, юнак підлягав негайному відрахуванню з навчального закладу. Даний наказ викликав невдоволення як польських, так і українських студентів, які спільно вирішили звернутися до попечителя М. Пирогова з проханням про надання допомоги в поновленні в університеті їхнього товариша та про сприяння у дотриманні законності під час судових розглядів випадків зіткнення студентів з поліцією [4, с. 33].

Попечитель не тільки погодився допомогти, а й письмово звернувся з цього приводу до польських студентів, щоб залагодити конфлікт: «...бажаючи добра всім студентам, без поділу на національності, я вважав аморальним залишити вас на тому небезпечному шляху, куди приваблюють вас пориви пристрастей...». М. Пирогов закликав польських студентів дотримуватись закону, відстоювати свої права чіткими та зваженими діями, в яких не повинно бути жодної нотки шовінізму, оскільки, на його думку, такий прояв викликав у представників інших національностей не співчуття, а навпаки загострював національну ворожнечу, чого вчений не хотів бачити серед студентства [4, с. 34–35].

Микола Іванович виступав також за «чистоту науки» та незалежність освіти від політики та релігії – «я повстаю проти обов'язкових лекцій богослов'я», бо вважав, що все треба вивчати не з точки зору ідеології, а з точки зору науки та історії. Сьогодні в Україні невтручання політичних партій та релігійних організацій в освітній процес є законодавчо закріпленим принципом організації освіти та виховання. Отже, викладені міркування М. Пирогова, його стійка позиція стосовно принципів демократичності, децентралізації, самостійності та прозорості в організації діяльності університетів стали втілюватися в життя, закріплюватись на законодавчому рівні лише з набуттям Україною незалежності.

Окрім окреслення загальних ідеалів щодо виховання та освіти, Микола Іванович встиг багато зробити для практичного втілення освітніх реформ. Зокрема, він написав ряд статей, листів, доповідних записок з конкретними пропозиціями стосовно змісту статутів навчальних закладів. Деякі з них стали основою нового університетського статуту, що був прийнятий у Російській імперії в 1863 р., який сучасники визнали набагато прогресивнішим з поміж усіх попередніх. У великій аналітичній праці «Університетське питання» (1863) М. Пирогов зробив окремі зауваження практичного до кожного параграфу проекту згаданого статуту, що стало вагомим внеском до прийнятого документу. У цій статті поєдналися усі таланти та практичний досвід вченого, філософа, лікаря, педагога та чиновника – організатора, або як назвали б його у сучасному світі – менеджера освітньої діяльності.

На його думку, централізоване та бюрократичне управління вишами, яке не дозволяло реалізовувати всі потреби кожного окремо освітнього закладу, повинно було змінитися децентралізацією та наданням університетам автономії у вирішенні питань внутрішнього життя, що було б ефективнішим методом в плані освітнього менеджменту [13, с. 342–343].

Аналізуючи основні здобутки та реалізовані задуми М. Пирогова на посадах попечителя двох навчальних округів, було б доречно згадати про ще один факт біографії вченого, можливо вперше піднятий в такому контексті. В одному із листів М. Пирогова до дружини (мається на увазі друга його дружина баронеса фон Бістром), що датовані груднем 1859 р., вчений поділився з нею дуже привабливою пропозицією – зайняти пост міністра Народного просвітництва (тогочасний аналог сучасного Міністерства освіти і науки України. – *А. Б.*), отриманої від його покровительки великої княгині Олени Павлівни [8, с 73]. На той час Микола Іванович вже мав солідний авторитет у наукових і громадських колах, досяг значних успіхів не лише в галузі медицини та науки, але й в управлінні освітніми округами, що і стало підґрунтям для такої пропозиції.

Згідно з опублікованих біографом М. Пирогова С. Я. Штрайхом листів вченого, він не був кар'єристом та ласим на просування ієрархічною драбиною, а людиною, яка дбала в першу чергу про своїх підопічних та любила свою роботу. Власне тому М. Пирогов гордістю відмовив титулованій особі. Ще однією з причин відмови, ймовірно була відома вченому бюрократія, що панувала у державному управлінні та ненависний йому непомітність (див. додаток А). Хоча в представників громадськості була надія на те, що М. Пирогов очолить міністерство після відставки графа Є. Путятіна з посади міністра народного просвітництва у 1862 р. [8, с. 73–74]. Однак, життєвий шлях вченого повернувся по-іншому, а саме керівництвом інститутом молодих вчених закордоном в 1862–1866 рр. Про значення, результати та здобутки, які принесла ця місія, – описано в попередньому розділі.

Незалежний характер вченого, його ефективні заходи щодо реформи освіти, наукові досягнення – все це сприяло зростанню симпатій серед студентів та

прогресивної частини науковців, педагогів та громадськості Київського навчального округу з одного боку, а з іншого – стали приводом до конфлікту з місцевою владою в особі. Зокрема, Київський генерал-губернатор І. Васильчиков вважав діяльність М. Пирогова згубною для самодержавства. 13 березня 1861 р. імператор Олександр II підписав відставку Миколи Івановича «за станом здоров'я», чим поклав крапку в успішній кар'єрі талановитого педагога-реформатора та прогресивного освітнього менеджера [100, с. 9].

Вдячні за численні нововведення і реформи та істинне розуміння потреб вітчизняної освіти, освітяни перетворили відставку на тріумф, влаштувавши йому пишні прощальні проводи з Києва до вінницької садиби. За спогадами сучасників тих подій, що відбувалися на честь завершення кар'єри попечителя, жоден з його попередників, не викликав такого щирого захоплення та поваги в освітян різних націй та станів. Адже його діяльність об'єднала багатонаціональне українське суспільство в одну велику освітянську родину. Кошти, що були зібрані на прощальному обіді на його честь, М. Пирогов пожертвував на премії за кращі твори з порівняльно-історичної еволюції університетської освіти в Західній Європі та Росії та укладення ґрунтовної історії всіх вищих навчальних закладів Київського та Одеського навчальних округів [72, с. 15–17]. Таким чином, сучасні теоретичні порівняльні дослідження вітчизняного та закордонного освітянського досвіду – це ще одна із ідей Миколи Івановича, що не втратила своєї актуальності і сьогодні.

Отже, перед нами Микола Пирогов постає в образі просвітителя в часи Олександрівських реформ. Попри те, що вчений проявив себе не лише як талановитий педагог, але і як методист та менеджер, а запропоновані ним нововведення були прогресивними і дієвими, в тогочасному суспільстві вони отримали лише часткову підтримку та зустріли опір окремих представників верхівки імперської бюрократичної машини.

РОЗДІЛ 3

Співвідношення ідей вченого з сучасними освітніми реформами

3.1. Спадщина вченого крізь призму українського освітнього законодавства

Вивчення педагогічної спадщини Миколи Пирогова та його реформаторської діяльності в освітній сфері це – досвід та своєрідний багаж, який сучасна Україна може використати у здійсненні реформування освіти на шляху до Європейської співдружності відповідно до її цінностей та орієнтирів.

Прокладаючи паралелі з сучасною реформою освіти в Україні, слід зазначити, що основним завданням освітнього процесу стають: розвиток дитини, людини як особистості, здобуття нею базових навичок, компетентностей, що сприятимуть постійному самовдосконаленню, самореалізації та здатності навчатись впродовж життя. Численні зміни до законодавства спрямовані на забезпечення всебічного розвитку особистості. Відповідно до Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» на період до 2029 р. «випускник нової української школи – це цілісна всебічно розвинена особистість, здатна до критичного мислення» [98]. Законом України «Про освіту» метою освіти визначено: всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству задля забезпечення сталого розвитку України [94].

Таким чином, саме бачення М. Пирогова щодо реформування університетів логічно вписується в концепцію Закону України «Про вищу освіту» (2014 р.). Слід зауважити, що в Українській РСР за весь радянський період не було прийнято окремого закону про вищу освіту, натомість основні положення було прописано всього у двох розділах Закону УРСР «Про народну освіту» (1974 р.):

розділ XIII «Про вищу освіту» (7 статей) та розділ IX «Права і обов'язки учнів і студентів» (2 статті).

Тут мало було положень про організацію та принципи вищої освіти, зате прописувався чіткий бюрократичний розподіл повноважень між союзними (СРСР) та республіканськими (УРСР) номенклатурними органами влади, там не було і натяку на якусь автономію чи децентралізацію не тільки самих навчальних закладів, а й в організації освітнього процесу. Загалом, система радянської освіти була покликана забезпечити «єдність навчання і комуністичного виховання». При цьому, якщо згаданий закон змінювався лише один раз – у 1980 р., то його наступник – Закон України «Про освіту» – прийнятий у 1991 р., пережив 47 редакцій аж до прийняття чинного Закону «Про освіту» від 2017 р. А ще раніше, в 2002 р., положення про вищу освіту було виокремлено у закон «Про вищу освіту», а прийнятий в 2014 р. новий закон «Про вищу освіту», на даний час пережив вже 48 редакцій (змін та доповнень), що свідчить про безперервний процес удосконалення та розвитку законодавчої бази, відповідно до викликів сьогодення.

До прикладу, з початком повномасштабної війни Росії проти України, було внесено ряд змін до законів про здобуття вищої та фахової передвищої освіти, якими адаптовано до умов воєнного стану порядок вступу до вишів (Порядок прийому на навчання для здобуття вищої освіти в 2022 році, затверджений наказом Міністерства освіти і науки України від 27.03.2022 р. №392), розширено категорію «пільговиків» (Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з внесенням змін до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту»» №2153-IX від 13.05.2022 р.), врегульовано умови навчання в Україні іноземців, зокрема громадян Республіки Польща (Закон України «Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України» №2471-IX від 28.07.2022 р.) тощо.

Варто зазначити, що, на думку М. Пирогова, до навчання студентів слід широко залучати викладачів «середньої руки» – доцентів, робити це слід прозоро,

на конкурсній основі, щоб не допустити зловживання та «кумівства». Він писав, що «непотизм (корупція. – А. Б.) з його системою протекції, існує всюди...є тільки два засоби (для його викорінення), які можна випробувати: громадська думка і конкуренція» [15, с. 350].

В цьому ж контексті, Микола Пирогов переконував: «якщо ми хочемо, насправді, утворити у нас громадську думку, порушити змагання і діяти проти непотизму, то ми повинні всіма силами відстоювати конкурс і вводити його скрізь, де тільки випаде випадок» [13, с. 361].

Сучасна діяльність навчальних закладів базується на принципах прозорості та громадського контролю. Отже, концепція сучасної державної політики у сфері реформування освіти ставить за мету виховання фахівців успішних на ринку праці, які навчаються впродовж життя, вміють критично мислити, ставити цілі та досягати їх, працювати в команді, спілкуватися в багатокультурному середовищі та володіють іншими вміннями [98]. Тобто ми розуміємо, що позиції М. Пирогова щодо постійного саморозвитку не втратили своєї актуальності, а вийшли на рівень законодавчої норми.

Микола Іванович висунув і обґрунтовував ще одне важливе положення про те, що викладач вищої школи повинен бути науковцем, адже не можливо відокремити в університеті навчальний сегмент від наукового. Водночас, реформатор освітнього простору відстоював принцип академічної доброчесності: «зі знищенням вступних університетських іспитів, гімназії, напевно, спорожніють, число студентів збільшиться непомірно, і багато з них будуть тільки даремно втрачати час, не на користь ні собі, ні суспільству, заважаючи істинним адептам науки добре користуватися навчальними засобами університету» [13, с. 140–142].

З метою підвищення якості освіти та задля уникнення непотизму у вищих навчальних закладах, М. Пирогов пропонував: «...досвід переконує, що всі заходи такого роду, як іспит, тільки тоді досягають благої мети, коли вони будуть проведені послідовно, точно і з неупередженою строгістю. Інакше вони перетворюються в нікчемну формальність і швидше шкодять, ніж

допомагають...» [13, с. 143]. У сучасному розумінні, ці тези вченого відобразились у вітчизняному законодавстві. В одному з положень про академічну доброчесність сказано, що передбачається: «...самостійне виконання навчальних завдань, завдань поточного та підсумкового контролю результатів навчання...» [94, с. 42].

Окрім того, варто погодитись з міркуванням М. Пирогова про те, що будь-які цифри не є повністю об'єктивними в плані визначення остаточного рішення, незалежно від різних критеріїв оцінювання: «заміняючи слова цифрами і оцінюючи людські відомості арифметичними викладками, ми анітрохи не чинимо точніше, і, як би не клопотали висловити всі відтінки знання – все буде марно, і саме тому, що і тут ми не запитали себе: чи цього ми бажаємо?». Щоб уникнути даної проблеми під час вступних іспитів, на думку вченого, необхідно максимально спростити оцінювання: «тільки два слова: так чи ні – повинні бути відповіддю екзаменатора на певне питання про рівень відомостей (знань. – А. Б.) випробуваного» [13, с. 144]. В певній мірі, можемо припустити, що педагог передбачив застосування тестування з того чи іншого предмету при вступних іспитах. В сучасному розумінні, ЗНО і є тим вступним контролем знань, з допомогою якого можна чітко визначити рівень підготовки абітурієнта.

Микола Пирогов розумів, що суспільство постійно змінюється та розвивається, а «університет виражає сучасне суспільство, в якому він живе більше ніж інші заклади. Поглянувши на університет глибше можна вірно визначити дух суспільства... дух часу...» [15, с. 385].

Він вважав, що заклади освіти – це своєрідне дзеркало, так би мовити, барометр суспільства, і, навпаки, університет дає поштовх для розвитку того ж суспільства. В XIX ст. педагога-реформатора турбувало те, що ставлення держави до університету було негативним, як до розсадника згубних думок та політичних течій. Сьогодні ж законодавчо визначено, що «державна сприяє розвитку закладів вищої освіти як центрів незалежної думки» [93].

Цікаво, що вчений бачив університет, як унікальний, пронизаний наукою «живий організм» – самостійний, навчальний, автономний, що постійно

розвивається і вдосконалюється, та одночасно раціональний у використанні ресурсів. М. Пирогов вважав, що не варто підводити всі університети під один рівень. Децентралізація університету, на його думку, це ще й різноманітність експерименту, бо кожен університет сам зможе найбільш раціонально визначити зміст своєї роботи, кількість і склад кафедр і все інше [13, с. 379, 392].

Сучасне законодавство передбачає що автономія – це самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти у прийнятті рішень. Зокрема, стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, внутрішнього управління, наукових досліджень, економічної та іншої діяльності, самостійного добору та розстановки кадрів. У чинному законі «Про вищу освіту» визначенням поняття «заклад вищої освіти» законодавчо закріплено, що це – окремий вид установи, яка є юридичною особою приватного або публічного права, діє згідно з виданою ліцензією на провадження освітньої діяльності на певних рівнях вищої освіти, проводить наукову, науково-технічну, інноваційну та/або методичну діяльність, забезпечує організацію освітнього процесу і здобуття особами вищої освіти, післядипломної освіти з урахуванням їхніх покликань, інтересів і здібностей. Автономія це – самостійність, незалежність і відповідальність закладу вищої освіти у прийнятті рішень стосовно розвитку академічних свобод, організації освітнього процесу, наукових досліджень, внутрішнього управління, економічної та іншої діяльності, самостійного добору і розстановки кадрів у межах, встановлених законом [93].

Одночасно, питання автономії було підняте і в навчальних закладах середнього рівня освіти. В авторській статті зазначено, що на даний час, всі заклади освіти – від закладів дошкільної освіти до університетів – отримали значно більше свободи, яка була здобута вищою освітою в 2014 р., а в середній – це явище було законодавчо закріплено вже в 2017–2018 рр.

В даному випадку, йде мова про втілення реформи освіти, яке розпочалося із розробки нової законодавчої бази. Одним із перших результатів цієї роботи стало прийняття закону «Про освіту». Відбулася кардинальна зміна філософсько-методологічних підходів до освіти, а саме: перехід від знаннієвої парадигми

(знання дають) до компетентнісної (знання здобувають). Прийняті правові норми щодо управління освітою спрямовані на забезпечення свободи та прозорості освітньої діяльності, що базується на автономії навчально-виховних закладів; зміні структури управління, шляхом переходу до громадсько-державної моделі управління, якою ліквідовані районні управління освіти, змінено функції департаментів освіти на рівні областей. Крім того, передбачено впровадження системи електронного управління та зміну у фінансуванні освіти – не за принципом фінансування закладу освіти, а за принципом фінансування учня – «гроші йдуть за дитиною» [26, с. 21–23].

Ще одним із ключових новацій у сучасних шкільних реформах в Україні є введення у вітчизняну освіту поняття про навчальний округ та опорну школу. Певною мірою, можемо вважати, що введення в освітнє законодавство терміну «навчальні округи» – це відтворення тієї системи освіти, яку впроваджував М. Пирогов як попечитель. Приймаючи участь у створенні недільних шкіл, які мали б ліквідувати неграмотність, вчений намагався вирішити проблему неякісної, а часом відсутньої освіти у селах. Фактично, цілі щодо покращення якості освіти залишилися незмінними протягом понад 160 років. У контексті проведення реформ щодо децентралізації, державою також вживаються заходи для врегулювання питання щодо створення органами місцевого самоврядування освітніх округів та опорних закладів, їх філій шляхом затвердження відповідних положень: Положення про освітній округ, затвержене постановою Кабінету Міністрів України від 27 серпня 2010 р. № 777 (із змінами та доповненнями) та Положення про опорний заклад освіти, затвержене постановою Кабінету Міністрів України від 19 червня 2019 р. № 532 (із змінами та доповненнями) [97].

Варто зауважити, що зміни до законодавства про освітній округ та опорний заклад освіти відбувалося у світлі розширення повноважень місцевих органів влади, зокрема, закріплення прав та повноважень засновника. Однак, потребувало вирішення питання узгодження окремих норм між законами «Про освіту», «Про повну загальну середню освіту» та згаданими положеннями для ефективної консолідації культурно-освітніх закладів в межах територіальних громад [105].

Тому у січні 2021 р. урядом внесено зміни до Положення про освітній округ і опорний заклад освіти, які забезпечили узгодження цього документу із чинним законодавством.

Важливо відзначити, що законодавство України не передбачало існування освітніх округів та повноважень Уряду щодо затвердження положення про них. Одночасно зміни не стосуються питань місцевого самоврядування і територіальних громад, а також місцевого і регіонального розвитку. Відповідно зі змінами, засновник своїм рішенням присвоює закладу загальної середньої освіти статус опорного за результатами конкурсу, що проводиться відповідно до затверджених ним (засновником) умов. При цьому, освітній процес в опорному закладі освіти (його філіях) організовується відповідно до освітньої програми (освітніх програм) опорного закладу освіти. Важливо, що на засновника покладено обов'язок щодо забезпечення підвезення учнів, педагогічних працівників (за потреби) до закладу і у зворотньому напрямку [105].

В контексті дистанційного навчання, яке фактично стало основною формою навчання для шкіл та вузів як в умовах пандемії, так і в умовах воєнного стану, актуальним стало питання вдосконалення роботи педагогів саме у такій площині. Зокрема, згадуючи про візуалізацію навчального процесу для здобувачів освіти, варто виокремити одне із положень М. Пирогова щодо викладання історії. Зокрема, в одному із циркулярів по київському навчальному окрузі, реформатор зауважував на слабкості методу порівняльної хронології та водночас пропонував застосовувати мнемоніко-графічний метод, що передбачав самостійне створення учнями синхронічних графічних таблиць [13, с. 573]. На сучасному етапі дана ідея знайшла своє вираження у підготовці та створенні учнями та студентами графічних презентацій чи проєктів в програмі PowerPoint, та в інших ресурсах. Саме візуалізація освітнього процесу, відгадування мнемонічних ребусів, задач та тестів – значно якісніший метод навчання в контексті викладання історії в умовах дистанційного навчання.

Вважаємо, що досвід, ідеї та новаторство М. Пирогова в медико-освітній сфері важливо донести до сучасної молоді не лише у програмі закладів вищої

освіти, а й на рівні загальної середньої і позашкільної освіти. В розробленому уроці за принципом плану-схеми за методикою В. Шаталова з історії України (9 клас) на тему: «Ліквідація кріпацтва та реформи 60–70-х рр. ХІХ ст.», в одному із питань (див. Додаток Л) діяльність вченого пропонується розглянути в контексті освітньої реформи 1864 р., що відбувалася в підросійській Україні.

На наш погляд, розгляд даного питання розширює кругозір для учнів 9-го класу та дає зрозуміти: де і коли відбулися перші системні спроби проведення освітніх реформ в Наддніпрянській Україні, хто був ініціатором змін та які ідеї М. Пирогова були апробовані при проведенні реформи на державному рівні.

Отже, зіставлення прогресивних педагогічних поглядів Миколи Пирогова з реформами, що відбуваються в системі освіти сучасної України, вважаємо доречними. Доцільно вивчати та практикувати впровадження в життя адаптовані та корисні ідеї, що були запропоновані відомими вченими і просвітителями ХІХ – ХХ ст., що на нашу думку, значно підвищить якість освіти та поставить її в один ряд із кращими освітніми системами у світі.

3.2. Результати соціологічного дослідження 2019 р.

Микола Іванович Пирогов залишив за собою багату науково-педагогічну спадщину. Тому у ході написання наукової роботи проведено соціологічне опитування, що переслідувало важливу мету – порівняти ідеї вченого з сучасними освітніми реформами, які відбуваються в Україні. Восени 2019 р. нами було здійснено комплексне соціологічне опитування у трьох контрольних групах, члени яких є безпосередніми учасниками освітнього процесу. Для опитування була підготовлена спеціальна анкета, яка складалася із 10 запитань, спрямованих на об'єктивне та комплексне вивчення науково-педагогічної спадщини Миколи Пирогова та кореляції (зіставлення, взаємозв'язку) його пропозицій з сучасними освітніми реформами в Україні. Анкетування учасників було добровільним та анонімним, а наукова цінність дослідження залежала від щирості та точності відповідей респондентів (див. піддодаток Й.1 додатку Й).

До анкетування були залучені учні, студенти, викладачі/вчителі вищих та середніх навчальних закладів. Загалом було опитано 153 респонденти, із них: 89 студентів II та III курсів спеціальності 014 Середня освіта (Історія) ОР «Бакалавр» (денна форма навчання) факультету історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, шість викладачів цього ж університету, 48 учнів 10–11 класів та 10 вчителів закладів загальної середньої освіти № 7 та № 11 м. Івано-Франківська.

Для можливості якісного порівняння результатів, сформовано чотири групи респондентів: студенти, учні, педагоги та загальна кількість опитуваних. У зв'язку із різницею у кількості учасників опитування, порівняльні дані представлені у відсотковому співвідношенні.

На час проведення експерименту, в анкеті містилося 10 запитань, у яких викладені ідеї та міркування М. Пирогова, що проаналізовані у другому та третьому розділах даної наукової роботи, та які досі зберегли свою актуальність. На розсуд респондентів пропонувалося обрати один із п'яти варіантів відповідей щодо поданих тверджень: «повністю погоджуюся», «частково погоджуюся», «важко відповісти», «частково не погоджуюся», «повністю не погоджуюся». При опрацюванні результатів опитування відповіді були умовно поділені на стверджувальні або позитивні («повністю погоджуюся», «частково погоджуюся»), не визначені («важко відповісти») та негативні («частково не погоджуюся», «повністю не погоджуюся»).

Проведено аналіз за результатами відповідей учасників освітнього процесу, у розрізі поставлених анкетних запитань (див. піддодатки Й.2 – Й.21 додатку Й):

1. Із твердженням, що не соціальне походження, а вміння, схильності та бажання повинні відігравати вирішальну роль для молодого людини у виборі її майбутньої професії погодилося 84 % опитуваних, 14 % – було важко відповісти, 2% – не погодились. При цьому студенти, учні та педагоги надали майже однастайні відповіді, щоправда, педагоги більше вірять у роль особистісних характеристик та мотивації при виборі професії – 94 % (піддодатки Й.2, Й.3).

2. Більша половина респондентів (52 %) погодилися із твердженням, що патріотизм в освітній сфері ґрунтується на ідеалах виховання. Однак і тут були значні розбіжності у поглядах за групами: 81 % педагогів погодилися із даною тезою, 50 % учнів і 35 % студентів не змогли визначитися у даному питанні (відповідь «важко відповісти») (піддодатки Й.4, Й.5).

3. 74 % респондентів погодилися з тезою про те, що система фізичних/моральних покарань як у навчально-освітній сфері, так і в родинному/сімейному вихованні, породжує у школяра/студента страх, який не дозволяє приймати адекватні рішення. 17 % не визначилися у своїй позиції, лише 9 % – не проти застосування покарань.

Цікаво, що лише 5 % студентів не згодні із даним твердженням, а серед педагогів та учнів виявлено однакове ставлення – по 13 % (піддодатки Й.6, Й.7).

4. Питання позитивного впливу навчання у приватних школах (мова йдеться про співставлення з недільними школами, які широко запроваджувалися у Російській імперії в 1860-х рр. – *А. Б.*) на рівень підготовки учнів отримало майже однакову кількість позитивних, негативних та не визначених думок серед усіх опитуваних: 39, 31 та 30 % відповідно. Однак, 44 % учнів не погодилися з необхідністю додаткового навчання чи гіпотетичного відвідування приватних шкіл, що, на думку автора, є високою оцінкою рівня шкільного викладання серед школярів, або ж реакцією (ймовірно негативною) учнів на впровадження додаткових занять (піддодатки Й.8, Й.9).

5. Щодо негативного впливу непотизму («кумівства») на якість роботи вчителів/викладачів висловилося 68 % всіх опитуваних, при цьому противниками корупції в освітній сфері виявились 87 % респондентів-педагогів, що загалом, видається високим показником. Однак запитання: чи насправді окремі вчителі не є частинкою такого суперечливого механізму в освітньому процесі як непотизм? – залишається відкритим (піддодатки Й.10, Й.11).

6. Лише 46 % опитуваних вважають важливим обмін думками щодо навчального процесу між студентами, викладачами та школярами шляхом видавництва стінгазет та через інтернет видання, по 27 % – не визначились або не

погоджуються із даним твердженням. І хоча серед педагогів 68 % вважають важливим обмін думками через соцмережі, натомість 42 % учнів із цим не згодні. (піддодатки Й.12, Й.13).

7. Кардинально відрізняються думки респондентів щодо необхідності проведення навчальних занять для учнів та студентів у музеях та бібліотеках: 75 % педагогів погодилися із даною тезою, натомість 44 % учнів не згодні. При цьому більш розважливими та «дорослими» виявились студенти, 56 % з яких згодні вирушати на зустріч з мистецтвом (піддодатки Й.14, Й.15).

8. Більшість педагогів (81 %) висловились за децентралізацію освітніх закладів, як ефективний освітній менеджмент (48% з числа всіх опитуваних), 63 % учнів (43 % із всіх опитуваних) не визначилися щодо надання переваги децентралізації чи централізованому управлінню в освіті (піддодатки Й.16, Й.17).

9. Половина опитуваних виступила за неутручання громадських, політичних і релігійних організацій в процес національно-патріотичного і духовного виховання школярів/студентів (48 % із числа всіх респондентів та 58 % учнів), 37 % було важко відповісти, а 15 % – не погодилися (піддодатки Й.18, Й.19).

10. Більшість (68 %) учасників соціального опитування погодилися із цитатою М. Пирогова про те, що університети (в анкеті – заклади освіти) – це дзеркало, барометр суспільства, 22 % – не визначилися, 10 % – не погодилися з даним твердженням. Одночасно 94 % педагогів згодні із тим, що навчальний заклад відображає суспільні та політичні процеси (піддодатки Й.20, Й.21).

За результатами дослідженням з'ясовано, що близько третини опитаних учнів та студентів не змогли визначитися з відповідями або ставленням до окремих освітніх процесів. Натомість, педагогічні працівники категоричніші у висновках та краще обізнані в процесі реформування, ймовірно, в силу своєї професійної діяльності. Для наочного співставлення даного соціологічного дослідження, результати опитування у відсотковому співвідношенні, відповідно до категорій респондентів, зображено у діаграмах (див. піддодатки Й.2 – Й.21 додатку Й).

Отже, соціологічне дослідження показало високу зацікавленість учасників освітнього процесу щодо вивчення науково-педагогічної спадщини Миколи Пирогова у процесах реформування освіти серед студентів, учнів та педагогів. Опрацьовані результати у розрізі трьох різних за своєю віковою приналежністю контрольних груп (студенти, учні, педагоги), на наш погляд, свідчить про те, що загалом, думка респондентів щодо зіставлення ідей М. Пирогова з сучасними освітніми процесами фактично однотайна та кардинально не відрізняється. Звичайно, що дуже багато питань відносно яких було здійснене опитування отримали нове дихання як в час карантинних обмежень, так і військового стану.

Між респондентами в 2019 р. зберігалась однотайна думка – всі вони одноголосно вважають, що Україна потребує і проводить якісні освітні реформи; погляди вченого стосовно основних напрямків реформування навчального-виховного процесу та організації роботи закладів освіти актуальні та відповідають сучасним тенденціям розвитку освіти та запитам студентської/учнівської молоді та педагогічних працівників.

В 2020 та 2022 р. нами було проведено ще два експерименти, які змусили нових респондентів поглянути на ключові проблеми в українському медико-освітньому просторі. Через більшу приналежність другого та третього експериментів, вони були перенесені в останній розділ нашої дипломної роботи.

РОЗДІЛ 4

Реформаторська діяльність Миколи Пирогова: медична складова

4.1. Вклад вченого у трансформацію медико-освітнього простору підросійської України

Науковий геній Миколи Івановича Пирогова – це своєрідний Еверест в науці, який ще не повністю розкритий ні сучасниками, ні наступними поколіннями медиків та педагогів. Він немов художник та поет одночасно, бо в його душі все життя боролися дві професії, перепліталися дві лінії життя, дві кар'єри, яких би вистачило життя кількох людей. Виходячи з положень, що викладені у попередніх розділах роботи, ми розуміємо, що як сучасники, так і дослідники його наукової спадщини, поки що не дали повної оцінки, яка б поклала крапку в триваючих дискусіях щодо його істинного призначення, ролі у становленні світової медицини та педагогіки. Плоди його праці, його досягнення ми пожинаємо й до нині. Варто зазначити, що не тільки педагогічна, а й насамперед медико-освітня спадщина вченого є тим, що зараз успішно застосовується, апробується, або ж знову віднаходиться в положеннях медико-освітніх реформ незалежної України.

Вивчаючи безцінний досвід М.І. Пирогова у царині реформування медико-освітнього простору підросійської України важливим є вивчення його ставлення до трансформації тогочасної медичної освіти. Саме з реформування медичної сфери він розпочав свою кар'єру реформатора, педагога та менеджера. Слід зазначити, що у середині ХІХ ст. професійна медицина і медична освіта у Російській імперії лише починали входити у фазу становлення як системи наукових знань та практичної діяльності. Професійне зростання та активна участь М. Пирогова у реформуванні освітньої та медичної галузей припало на добу царювання Миколи І (1825–1855), коли впроваджувався принцип «абсолютної монархії». Міністерство народної освіти активно втілювало в життя принципи суворого та неухильного урядового нагляду за системою освіти, яка все більше ставала залежною від державних інтересів [46, с. 324].

В сучасній М. Пирогову підросійській Україні, як і в Росії сьогодні, існувала проблема міграції кращих умів за кордони імперії. З метою уникнення або послаблення такого процесу міністр Народного просвітництва граф С. Уваров (1833–1849), керуючись основними імперськими принципами: «православ'я, самодержавство, народність», намагався провести університетську реформу, стверджуючи, що вона несла дві цілі: «По-перше, підняти університетське вчення до раціональної форми...; по-друге, залучити в університети дітей вищого класу в імперії і покласти край мінливому домашньому вихованню їх іноземцями; зменшити панування жаги за іноземною освітою, блискучій за зовнішністю, але чужій за ґрунтовністю і істиною вченістю...». Однак, слід констатувати той факт, що незважаючи на благі наміри, нововведення до структури нового Університетського статуту в 1835 р. сприяли утвердженню в освіті політики абсолютизму, а в навчальних аудиторіях – насадженню атмосфери деспотизму і беззастережної слухняності [63, с. 12–13].

Згаданий статут у своїй медичній складовій вирізнявся чіткими формулюваннями, що визначали стрункий регламент в діяльності медичних факультетів. Зокрема, одними з найважливіших стали інновації щодо поглибленого вивчення хірургічної та патологічної анатомії при підготовці студентів та лікарів (особливо хірургів) [46, с. 325].

М. Пирогов активно долучався до перших серйозних спроб реформування медичної освіти. Читання молодим вченим, ще до його затвердження на посаді професора хірургії, у м. Дерпті лекцій з хірургічної анатомії та оперативної хірургії для лікарів-ординаторів Ризького військового госпіталю та для практикуючих хірургів та анатомів м. Санкт-Петербурга стало своєрідним революційним зрушенням у даній сфері. Згодом досвід, набутий читанням таких лекцій і проведенням практичних занять, став фундаментом об'ємної та якісної, навчально-методичної роботи, що фактично започаткувала систему вітчизняної післядипломної освіти лікарів [45, с. 271].

Звичайно, у своїй роботі лікаря і педагога він ішов тернистим шляхом проб та помилок, які сам не лише визнавав, але й аналізував публічно. Зокрема, у

передмові до першого тому своєї праці «Анналь Дерптской хирургической: клиники» (1837–1839) М. Пирогов писав: «Я вважаю священним обов'язком сумлінного викладача негайно оприлюднити свої помилки і їх наслідки для застереження і повчання інших, ще менш досвідчених, від подібних помилок». На думку вченого, таке застереження важливе для майбутнього лікаря, оскільки брак досвіду відчуває кожен початківець. Водночас, серед колег були критики цієї «сповіді лікаря-практика», проте студенти із захопленням сприйняли цю працю, виражаючи своєму наставнику повагу та довіру. До прикладу, після виходу в світ першого тому «Анналів» студенти подарували М. Пирогову його літографований портрет, під яким він написав: «... мета моя буде досягнута лише тоді, коли мої учні будуть переконані, що я дію послідовно; чи дію я вірно, це інша справа, яка з'ясується часом і досвідом» [55, с. 99].

Вчений вважав, що кожен лікар повинен займатися не тільки професійною діяльністю, але й цікавитись новинами художньої літератури та мистецтва, бути в курсі найважливіших досягнень науки та практики, мати достатній рівень філософської підготовки, володіти основами психології, етики та деонтології [48, с. 106]. У наш час такі погляди М. Пирогова на особистість та професійну кваліфікацію лікаря є дуже актуальними у світлі насиченості інформаційно-медійного простору медичним та науковим контентом, крім того, збереженні в навчальній програмі медичних вишів дисципліни за згаданим спрямуванням.

Важливим та актуальним на час реформаторської діяльності Миколи Івановича поставало питання забезпечення навчального процесу новими підручниками. Розуміючи, що їх кількість, а наявні книжки не завжди відповідають сучасним досягненням та практичному досвіду, М. Пирогов починає писати власні підручники. Слід зазначити, що тогочасна мова науки та медицини була латина, тому всі свої праці вчений писав цією мовою. У 1832 р. він захистив докторську дисертацію «Чи є перев'язка черевної аорти при аневризмі пахової ділянки легко виконуваним і безпечним втручанням?» (в оригіналі латиною – «Num vinetura aortae abdominalis in aneurysmate inguinali adhibita facile ac tutum sit remedium?»). У 1889 р. опубліковано класичну працю з оперативної хірургії та

топографічної анатомії «Anatomia topographica sectionibus per corpus humanum congelatum triplici illustrata» («Топографічна анатомія, проілюстрована розрізами замороженого людського тіла»). У своєму атласі вчений вперше використовував такі терміни: «головна порожнина», «порожнина грудна», «порожнина черевна». Цікаво, що ім'ям Миколи Пирогова названо багато описаних ним анатомічних утворень (до прикладу, *trigonum linguale*, *fascia pyrogova*) [20, с. 498].

В медичному просторі, як і в громадському чи науковому, часто виникає питання: ким саме за медичною спеціальністю був М. Пирогов як лікар? З позицій багатьох дослідників, медичних світил на таке питання відповісти важко. Перш за все з тих причин, що Микола Іванович був широко освічений лікар. Його унікальність полягає в його різноплановості, у поєднанні професіоналізму анатома, хірурга, патолога, організатора медичної справи тощо, що не дає можливості провести чіткі межі між цими спеціальностями.

Микола Іванович як лікар-практик був компетентним у різних галузях медицини, зокрема, він зробив величезний внесок і у розвиток стоматології. Ним було розроблено методіку проведення значної кількості різноманітних зуболікарських операцій та пластичних операцій на обличчі; написано чимало наукових робіт, виголошено ряд цікавих повідомлень, присвячених різним питанням стоматології. Його лекції з питань правильного лікування зубів сприяли зростанню інтересу до цієї галузі медицини як серед студентів, так і серед практикуючих лікарів, а також підвищували рівень знань та спонукали їх займатися практичною стоматологією. Цікаво, що за пропозицією вченого було виготовлено спеціальні набори хірургічного інструментарію, до яких входили і зуболікарські. Праці М. Пирогова на тему стоматології та щелепно-лицьової хірургії до цього часу представляють історичний, науковий, теоретичний та практичний інтерес для багатьох вчених. До прикладу, загальноприйняте анатомічне поняття «трикутник Пирогова» відоме кожному сучасному щелепно-лицьовому хірургу завдяки видатній праці «Хірургічна анатомія артеріальних стовбурів і фасцій», в якій вчений докладно описав доступ до язикової артерії, яка лежить в трикутному просторі [49, с. 44].

До повноважень М. Пирогова входило навчання військових хірургів. Він серйозно займався вивченням поширених у ті часи методів ведення хірургічних операцій. Багато з існуючих на той час методів медик не тільки вдосконалив, але й докорінно переробив, завдяки чому йому вдавалося уникати ампутації кінцівок, частіше ніж іншим хірургам. До речі, один із таких прийомів і досі називають «операцією Пирогова». Вчений проводив анатомічні експерименти на заморожених трупах, які він називав «льодяною анатомією». Це було поштовхом для появи нової медичної дисципліни – топографічної анатомії. Результатом тривалої і кропіткої роботи М. Пирогова стало видання першого анатомічного атласу під назвою «Топографічна анатомія, ілюстрована розтинами, проведеними через заморожене тіло людини в трьох напрямках». Цей атлас став настільною книгою для кожного лікаря-хірурга, завдяки якому, вони почали робити операції, які завдавали мінімальних втрат для хворого. Це стало початком розвитку у вітчизняній медицині оперативної хірургії [48, с. 105].

М. Пирогов займався вивченням дуже актуальної у той час проблеми туберкульозу. У своїй праці «Анатомо-патологічна лекція» (1852 р.), на противагу пануючій науковій думці, він вперше зазначав про існування різних форм туберкульозу. Ретельне мікроскопічне вивчення препаратів дало можливість вказати на наявність туберкульозних «осередків», які містять 3–4 зернятка. Мова йшла про гігантські багатоядерні клітини, згодом описані лікарем Лангхансом (1868 р.) Сучасні морфологи знають ці клітини як клітини Пирогова-Лангханса. З іншого боку, вчений показав себе блискучим патологом під час аналізу фізіологічної дії наркотиків. Провівши складні та численні досліди, застосувавши для вивчення серед інших і мікроскопічне дослідження нервової тканини, він дав детальну характеристику впливу ефіру на різні відділи нервової системи [58, с. 7].

Найвидатнішою працею М. Пирогова в галузі патологічної анатомії є його знаменита, всесвітньо визнана класичною робота, раніше згадана нами, «Патологічна анатомія азіатської холери, з атласом» (1849 р.), обґрунтована на понад 500 розтинах, за яку вчений отримав повну Демидівську премію Академії наук. У цій праці вперше представлений всебічний клініко-анатомічний і

патогенетичний аналіз цієї інфекційної хвороби – азіатської холери [58, с. 6]. До речі, вперше вчений отримав цю премію за роботу «Повний курс прикладної анатомії людського тіла, з малюнками (анатомія описово-фізіологічна і хірургічна)» у 1844 р.

У своїх роботах М. Пирогов акцентує увагу на те, що якість і своєчасність медичної допомоги, ефективність протиепідемічних заходів, рівень підготовки кадрів – все це напряму залежить від організації медичного обслуговування, він писав: «Я переконаний з досвіду, що для досягнення благих результатів у військово-польових госпіталях необхідна не стільки наукова хірургія і лікарська майстерність, скільки слухна і добре організована адміністрація». Микола Іванович так сформулював основні організаційні правила поведінки військового лікаря на перев'язочних пунктах: «Не приступати до операції негайно при перенесенні поранених на цих пунктах, не втрачати часу на профілактичні заходи, а головне – не допускати безладу в транспорті, не допускати скупчення здорових, не допускати хаотичного скупчення поранених і зайнятися невідкладно їх сортуванням» [70, с. 143–144]. Система сортування поранених, яка вперше отримала свою успішну апробацію під час Кримської війни, була нами докладно описана у першому розділі дипломної роботи.

Згадані ідеї М. Пирогова щодо своєчасної медичної допомоги, з врахуванням закордонного досвіду, вдало актуалізувались завдяки українським реформам з удосконалення надання швидкої (екстреної) медичної допомоги в 2016–2020 рр. А саме: оновлена не лише програма підготовки фельдшерів та немедичних працівників – в українських реаліях з'явилась і нові професії, такі як парамедик та екстрені медичні техніки, що було закріплено відповідними наказами МОЗ України в 2017 та 2020 рр. та апробовано під час введення карантинних заходів в межах України з березня 2020 р. [95; 96].

Тези реформатора про добре налагоджену адміністрацію в сучасному розумінні втілилися в добре налагодженій системі зв'язку, що також закріплено в одному з наказів МОЗ України: «...Робочі місця реєстратора медичного, лікарів з медицини невідкладних станів, сестер/братів медичних, парамедиків

оснащуються безперебійними засобами зв'язку, незалежними від стаціонарних засобів зв'язку ЗОЗ, персональним комп'ютером з доступом до електронної медичної інформаційної системи...» [96].

Цікаво, що згадані нами ідеї вченого щодо боротьби з епідемією набули своєї актуальності на тлі ситуації із запровадженням на Прикарпатті жорсткого карантину в 2021 р., пов'язаного з критичною ситуацією щодо поширення коронавірусу COVID-19 в 2020–2021 рр. Зокрема, за зверненням Івано-Франківської обласної державної адміністрації Івано-Франківським національним медичним університетом (ІФНМУ) для допомоги у чергуванні на карантинних блокпостах було залучено студентів-медиків, що було не тільки необхідною мірою, а й можливістю для перевірки знань студентів на практиці. Тоді керівництво ІФНМУ залучило до такої вахти близько 30 студентів старших курсів та інтернів, до компетенції яких входило проведення температурного скринінгу у водіїв і пасажирів, надання першої домедичної допомоги до приїзду карет швидкої допомоги та надання практичних медичних порад та рекомендацій. Слід зазначити, що така незапланована практика відбувалась без відриву від навчального процесу, оскільки студенти, перебуваючи на дистанційному навчанні, відвідували онлайн-лекції та проходили відповідну перевірку знань шляхом здачі модулів [101].

Завдяки старанням М. Пирогова клінічна медицина стала на міцні рейки «фундаментальних наук – анатомії і фізіології». На думку вченого, прогрес медичної науки і практики найтіснішим чином пов'язаний з розробкою і впровадженням нових методів і засобів діагностики та лікування, він буде забезпечений лише в тому випадку, коли ці нововведення стануть широко застосовуватися «... на підставі даних фізіології і здорового глузду, досить науково обґрунтовані» [59, с. 80].

На сьогоднішній день питання, підняте М. Пироговим про застосування перевірених наукою та практикою досягнень медицини для діагностики, профілактики та збереження здоров'я людства актуальне, і через те, що в Україні

триває кампанія щодо імунізації (вакцинації) населення проти COVID-19, та частково карантинні заходи, які були послаблені на час дії воєнного стану.

Загроза життю та здоров'ю населення та військовослужбовців набагато більше ніж загроза захворювання на коронавірус. Однак, вакцинація, яка продовжується і у час війни, дала свої позитивні результати: кількість інфікованих, за даними Міністерства охорони здоров'я України знизилася, а кількість осіб, які пройшли вакцинацію, в тому числі бустерну (повторну) збільшується, що значно знизило важкість перебігу захворювання та кількість летальних випадків (смертності). При цьому, до України продовжує надходити вакцина у якості гуманітарної допомоги, зокрема від США, для проведення вакцинації навіть у воєнний час.

Підготовку лікарів Микола Пирогов ставив на перше місце у системі охорони здоров'я, зокрема, він пропонував збільшити тривалість навчання на медичних факультетах до шести років. Вчений звертав увагу на очевидну недостатність дворічної практичної підготовки, адже розвиток спостережних здібностей у студентів та практикантів, тренування сприйняття, демонстраційний метод навчання – «потребують набагато більше часу... принаймні, додати ще рік для вивчення практичних наук». М. Пирогов висунув цілісний розгорнутий проєкт нового навчального плану, яким передбачалося встановити на медичному факультеті 6-річний курс навчання, збільшити до 3-х років час занять студентів біля ліжка хворих, а також враховано його пропозиції щодо етапності клінічного викладання. Також він пропонував звернути особливу увагу на останній період підготовки майбутніх лікарів – перехід від навчання до практики [46, с. 328–329].

Ідея збільшення терміну навчання для лікарів актуальна в українських вишах і в наш час. До прикладу, курс навчання для студентів-інтернів за спеціальністю «анестезіологія» за кордоном в середньому триває чотири роки, в окремих країнах дев'ять, в той же час в Україні – лише один рік і вісім місяців. Розуміючи, що згаданий термін навчання недостатній, вітчизняні експерти пропонують для якіснішої підготовки майбутніх кадрів його збільшити. Такі заходи – це не лише запозичення закордонного досвіду, а необхідність, оскільки

час, що виділяється на підготовку лікарів в інтернатурі, не дозволяє в сучасних умовах повністю досягнути ключові інновації в медицині. Проте, відсутність додаткового фінансування з боку держави, є одним із каменів спотикання у реформуванні медичної освіти у зазначених напрямках [107].

На сьогодні проблемним питанням в розумінні медичної освітньої реформи є не лише збільшення термінів навчання медиків, а й зміна підходів до системи оцінювання знань (тестування). Зокрема, система тестувань для студентів медичних вишів України «Крок», яку вони тричі проходять в процесі навчання, на думку керівництва МОЗ України, потребує якісного доповнення у вигляді міжнародного тесту з основ медицини. В такому баченні, найкращим якісним міжнародним аналогом вітчизняного «Кроку» може бути американський іспит «IFOM», який вперше на пробному рівні було запроваджено МОЗ України серед 4906 лікарів-інтернів у 2017 р. Однак, лише 3 % українських інтернів змогли успішно пройти тест, тобто отримали більше 70,5 балів зі 100. Саме тому, МОЗ України вирішив ввести обов'язкове тестування. Згаданий тест був вдосконалений та адаптований до українських реалій сучасної медичної освіти [108].

Проте, півторарічна підготовка МОЗ України щодо вдосконалення та адаптації «IFOM», яка готувалась уже не для добровільного, а для обов'язкового проходження, викликала хвилю студентських протестів серед всіх медичних вишів України навесні 2019 р. Особливо відзначилися медичні університети Івано-Франківська, Тернополя, Харкова, Чернівців та інші. Цікаво, що студенти ТНМУ (м. Тернопіль) не лише вийшли на протест, а й записали окреме відеозвернення до МОЗ України. Така форма протесту через YouTube-канал стала не лише популярною, а й викликала широкий суспільний резонанс. Під час протестів у вишах, студенти-медики скаржились, зокрема: на невчасну поінформованість щодо проходження тесту, непрозорість самої програми та невідповідність її складових, погану адаптованість до вітчизняних медико-освітніх програм [106].

Влітку 2019 р. студенти медичних навчальних закладів вперше склали тест «IFOM» уже на обов'язковій основі. Серед усіх учасників вказаного тестування середній показник успішності складав 30,24 % (проти 54 % у закордонних вишах, де давно впроваджено дану систему тестувань). Незважаючи на протести щодо згаданого тестування, у 2019 р. в Україні його склали 10 099 студентів-медиків з 21 навчального закладу. Найкращі результати показали студенти: Тернопільського національного медичного університету (36,32 %), Національного медичного університету імені О. О. Богомольця (34,69 %), Львівського національного медичного університету імені Данила Галицького (32,90 %). З огляду на описані результати, можна погодитись з думкою заступника міністра охорони здоров'я України (на той час) Олександра Лінчевського, який після оприлюднення результатів «IFOM» заявив, що «студенти склали іспит, не склала – система» [104].

В умовах пандемії, ще в 2020 р., рішенням МОЗ України було скасовано запровадження «IFOM». З одного боку, здавалося б, що це перемога для студентів, які протестували в 2019 р. Проте, реальні причини скасування даного іспиту полягають в наступному. По-перше, відсутність на ринку послуг в Україні потужної агенції, яка змогла б забезпечити якісне проведення «IFOM», та відсутність необхідного фінансування в держбюджеті. По-друге, американські спеціалісти, які забезпечували освітню інфраструктуру «IFOM» заявили про прийняте ними рішення про зміну форматів проведення та стратегії щодо України. Однак, на думку ЗМІ, причиною згорання міжнародного медичного ЗНО була дискредитація української системи медичної освіти через дезінформацію про проходження тесту, а також «злиття» в інтернет-мережу фотокопій тестових завдань та негативні звернення противників «IFOM» до МОЗ України та до міжнародних організаторів. Згадані недоліки тестування та їх наслідки, а також спочатку умови пандемії, а зараз воєнного стану призвели до скасування проведення даного міжнародного медичного ЗНО та відклали на невизначений термін можливість його відновлення [103].

Отже, чи можна в даному випадку говорити про поразку або про перемогу як для медичної освіти, так і для студентів? На наш погляд, будь-які реформи щодо порядку та змісту проведення екзаменів для студентів-медиків не можуть досягти бажаного доти, поки вони не будуть успішно адаптовані на початковому етапі включення в систему перевірки знань та акредитації.

Саме тому нововведення Миколи Пирогова в медичній освіті середини ХІХ ст. видаються вагомими, а їхнє значення потрібно постійно переосмислювати у світлі змін та потреб сьогодення. У сучасному світі багато положень та ідей, що були викладені та обґрунтовані вченим, стали реальністю: практика переважає над теорією, термін навчання для студентів-медиків збільшено; розроблені М. Пироговим хірургічні атласи застосовуються під час теоретичного опрацювання студентами навчального матеріалу; його винаходи як, до прикладу, наркоз та гіпсова пов'язка є як повсякденним навчальним матеріалом, так і засобом та методом лікування. Водночас у контексті сучасного реформування медичної сфери варто відзначити, що ідеї та пропозиції вченого щодо післядипломної педагогічної освіти та підвищення кваліфікації в системі безперервного професійного розвитку стали реальністю та отримали право на життя, втілюючись у Стратегії розвитку медичної освіти в Україні, що схвалена Кабінетом Міністрів України 27 лютого 2019 р. Для кращого розуміння важливості міркувань та ідей Миколи Пирогова у реаліях теперішнього часу нами проведено кореляцію його творчої спадщини в контексті реформування медичної сфери шляхом проведення соціологічного дослідження.

4.2. Результати соціологічного дослідження 2020 р.

Соціологічне дослідження проведено у формі опитування (анкетування) респондентів кількох груп у грудні 2020 р. з метою отримання зрізу актуальної думки серед осіб, причетних до медицини, загалом, та системи підготовки медичних працівників (лікарів), зокрема. Серед опитаних – студенти другого курсу та викладачі Івано-Франківського національного медичного університету (ІФНМУ).

З використанням спеціальної електронної гугл-форми опитано 71 особу (56 студентів і 6 викладачів ІФНМУ, 6 практикуючих лікарів та інтернів і 3 респонденти, котрі не належали до жодної з вказаних категорій). В анкеті учасника опитування містилося сім запитань, у кожному з яких було від трьох до шести варіантів відповідей. До опитування входило також попереднє запитання: до якої соціальної категорії належить учасник анкетування (студент ІФНМУ, викладач ІФНМУ, практикуючий лікар/інтерн, не належу до жодних з вказаних категорій) (див. додаток К).

Перше запитання анкети стосувалося безпосередньо особи Миколи Івановича Пирогова. Запропоновано чотири варіанти відповідей: хірург-новатор, лікар-практик; вчений, дослідник, науковець; видатний реформатор освіти; погоджусь з кожним твердженням (всі варіанти вірні). 36 респондентів, що становить 52 % від усіх учасників опитування, відзначили, що добре знайомі із постаттю М. Пирогова, з його науковою, медичною та педагогічною спадщиною (4 варіант відповіді). М. Пирогова як хірурга-новатора та лікаря-практика, знають 39 % учасників опитування. Про М. Пирогова як вченого, дослідника, науковця знають 13 % опитаних. І всього 2 (2,8%) респондентів вважають його видатним реформатором освіти (див. піддодаток К. 2). Отже, переважна більшість учасників дослідження об'єктивно/гіпотетично знайомі з біографією, науковим та практичним доробком Миколи Івановича.

Наступне запитання, до якого запропоновано п'ять варіантів відповідей, стосується його медичного доробку («Анатомічні атласи людини та інші наукові праці/підручники написані М.І. Пироговим актуальні і на даний час?»). Аналіз відповідей, отриманих на це запитання свідчить, що значна частина студентів не знайомі із роботами вченого. Стверджувальну відповідь надали 22,5 % респондентів; 35 % – погодилися частково, а 13 % – не погодилися із даним твердженням, вважаючи, що на сьогодні існують сучасніші, точніші та якісніші атласи; 25 % – було важко відповісти, тому, що вони не знайомі з працями М. Пирогова. Майже 13 % опитаних вважають наукові роботи вченого цікавими лише у розрізі вивчення історії розвитку медичної науки (див. піддодаток К. 3).

Третє запитання – «Які новаторські ідеї (винаходи, нововведення, роботи) М.І. Пирогова мали, на вашу думку, вагомий вплив на розвиток медицини у ХІХ сторіччі?». Запропоновано шість варіантів відповідей: наукові праці та підручники вченого; створені ним нові хірургічні інструменти; гіпсова пов'язка; застосування наркозу; методика навчання медичних працівників, в тому числі підготовка молодшого медперсоналу; жодне з переліченого. 39 % респондентів надали відповідь «застосування наркозу»; 6 % – проголосували за гіпсову пов'язку; 22 % – відзначили підручники та наукові праці М. Пирогова; 19 % – створені ним нові хірургічні інструменти. Близько 13 % – впевнені, що вплив на розвиток медицини у ХІХ ст., мала методика навчання медичного персоналу, створена М. Пироговим. До речі, варіант відповіді «жодне з переліченого» не було обрано (див. піддодаток К. 4).

Наступні чотири запитання мали на меті прослідкувати зв'язок або відсутність зв'язку міркувань та переконань М. Пирогова щодо: покликання лікаря (медика); запропонованих ним методів підготовки медичних працівників із сучасними актуальними питаннями медичної освіти та професійної етики. Отже, на думку 84 % респондентів практика в лікувальних закладах є найважливішою частиною навчання студента-медика; 10 % опитаних надають перевагу практичним заняттям; приблизно по 3 % – найважливішими факторами підготовки лікарів вважають самостійну роботу з підручниками (першоджерелами) або наставництво (академічну опіку). При цьому, жоден з учасників соціологічного дослідження не вважає лекції найважливішою формою (методом) для навчання медиків (див. піддодаток К. 5).

На нашу думку, в умовах пандемії Covid-19 та карантинних обмежень тоді та в умовах воєнного стану зараз, актуальним було запитання щодо ставлення студентів-медиків (викладачів та лікарів) до дистанційного навчання саме медиків. 38 % респондентів вважають, що дистанційне навчання медиків можливе лише для подачі теоретичних знань у формі лекцій, обміну досвідом; 32 % – погодилися, що лише за надзвичайних обставин виправдана дистанційна форма навчання; 25 % – категорично проти, бо вважають, що не можливо підготувати

лікаря дистанційно. І лише 4 % опитаних (студентів) вважають дистанційну форму навчання цілком достатньою, на їх думку, в режимі онлайн (дистанційно) можна освоїти все, навіть практичні навички проведення хірургічних операцій (див. піддодаток К. 6).

З біографії Миколи Івановича відомо, що він сам «просився» у місця ведення активних бойових дій, особисто надавав медичну допомогу, оперував поранених, організовував керування медичною службою – і все це під обстрілами, наражаючи на небезпеку власне життя, в умовах нестачі медикаментів, продовольства, інколи навіть питної води. Тому цікавими були результати опитування на шосте запитання («На вашу думку праця лікаря в часи епідемій, стихійного лиха, воєнних дій – це: ...»). 65 % опитуваних підтвердили, що праця лікаря в часи епідемій, стихійного лиха, воєнних дій – це важка робота в надзвичайних ситуаціях; близько 22 % – вважають це професійним випробуванням; 8 % – полем для дослідницької діяльності, удосконаленням у професії; для 4 % – це можливість проявити себе (див. піддодаток К.7).

У світлі сучасної реформи медичної освіти, цікавим було ставлення респондентів до іспиту «IFOM» (міжнародний екзамен з основ медицини, складений Національною радою медичних екзаменаторів США) – це було завершальне запитання анкети. 48 % опитуваних вважають дану систему тестувань не пристосованою до потреб реформ у вищій медичній освіті в Україні, 41 % – вважають, що цей іспит для наших студентів не потрібен, адже краще просто вдосконалити вітчизняний іспит КРОК. І лише 11 % респондентів вважають «IFOM» достатньо об'єктивним методом тестувань у системі підготовки медичних працівників (див. піддодаток К.8).

Таким чином, результати описаного соціологічного дослідження дають підстави вважати, що комплексний підхід Миколи Івановича Пирогова до системи підготовки медиків актуальний і у реаліях нашого часу. Реформа медичної освіти в Україні потребує узгодження із міжнародними стандартами оцінювання професійної підготовки та валідації основних нормативно-правових актів, освітніх програм.

Водночас, переймаючи закордонний досвід, ми не повинні забувати про якісні вітчизняні аналоги тих навчальних методик та систем, завдяки яким, підготовка медико-освітніх кадрів в українських вишах проводиться якісно та з великою відповідальністю перед суспільством.

В даному контексті, особливу увагу необхідно приділяти ґрунтовній теоретичній підготовці, здобуттю практичних навиків, обміну досвідом, наставництву та постійному самовдосконаленню. Принципи Миколи Пирогова медика і людини: навчання протягом всього життя, передача знань іншим та високі етичні стандарти – актуальні і досі.

4.3. Результати соціологічного дослідження 2022 р.

Для кращого розуміння важливості міркувань та ідей Миколи Пирогова у реаліях теперішнього часу нами проведено спробу співвідношення його творчої спадщини в контексті реформування медичної сфери, шляхом проведення соціологічного дослідження.

З метою розуміння ставлення до реформування медичної та освітньої систем у реаліях сьогодення, з урахуванням воєнного стану та бойових дій, нами у жовтні 2022 р. проведено соціологічне дослідження у формі опитування (анкетування) за допомогою платформи Google-форми на тему: «Дистанційне життя, війна та карантинні обмеження».

В опитуванні взяло участь 85 осіб, серед респондентів: 55 студентів, що становить 65 % від усіх опитаних, 9 учнів – 11 %, 7 викладачів вишів – 8 %, 6 лікарів – 7 %, 8 осіб (9 %) належать до інших соціальних категорій. 90 % з них – жителі Івано-Франківська та області (див. додаток Н).

Перше запитання анкети стосувалося дистанційної форми роботи чи навчання, що широко застосовується як навчальними закладами, так і багатьма установами, де це можливо. Зручною для себе дистанційну форму роботи/навчання визнали 37 учасників анкетування, що становить 44 %, не зручною – 19, відповідно 22 %. Ще 29 респондентів вважають зручною дистанційну форму залежно від соціально-побутової та безпекової ситуації, що становить 34 % (див. додаток Н.1).

Цікавим став розподіл думок з приводу запитання: «чи є цінним для нас досвід реформ попередніх поколінь?». Відповідь «так, це дозволяє відслідкувати зміни в ситуації довкола в конкретній сфері чи у вирішенні проблеми» надало майже половина учасників анкетування, що становить 49 %. Думку про те, що краще діяти в умовах часу та простору підтримали 12 осіб – 14 %. 31 респондент (майже 37 %) вважає, що не можна дати однозначну відповідь, що все залежить від сфери, проблеми чи ситуації, що потребує змін (додаток Н.2).

У третьому запитанні учасникам потрібно було визначитись: яка із сфер найбільше потребувала реформування до 2022 р. і потребує зараз. Щодо вищої освіти висловилося 19 осіб (22 %), щодо середньої освіти – 11 (13 %), щодо медичної сфери – 9 (11 %). Про те, що в сучасній Україні потребують реформ всі три сфери: і вища освіта, і середня освіта, і медицина, висловило думку більше половини учасників опитування – 46, що становить 54 % (див. додаток Н.3).

Відповіддю на четверте питання респондентам необхідно було висловити своє ставлення до питання ефективності проведених заходів щодо боротьби із коронавірусом у 2020–2022 рр. Про те, що боротьба є доволі ефективною, чому сприяє і вакцинація висловились 21 особа, що відповідно становить 25 %. Неефективною є боротьба з коронавірусом, потрібні нові шляхи вирішення проблеми навіть в умовах війни – з цього приводу висловило думку 17 осіб (20 %). Однак, більшість учасників анкетування – 47 (55 %) вважають, що боротьба із коронавірусом є відносно ефективною, оскільки навіть після початку війни, пандемія не зникла (див. додаток Н.4).

П'яте питання мало на меті з'ясувати думку учасників дослідження, у якій із сфер: у школах/коледжах, в університетах, в лікарнях, чи в кожній з перелічених сфер, для них відчутний брак кваліфікованих кадрів. Тут результати були більш-менш однорідними. Так, про відчутний брак кваліфікованих кадрів у школах та коледжах висловились 24 особи, що становить 28 %; про недостатність кваліфікованих кадрів в університетах проголосувало 16 учасників (19 %), в лікарнях – 17 (20 %). З твердженням щодо відсутності кваліфікованих кадрів у

всіх перелічених сферах погодилося 28 осіб (33 %), що становить третину респондентів (див. додаток Н.5).

Варто зазначити, що всі учасники дослідження у той чи інший спосіб допомагають державі, фронту у воєнний час. А саме: жертвами – 47 осіб (55 %, волонтерством – 15 (18 %), службою у збройних силах, перебуваючи безпосередньо на фронті, – 2 (2,5 %), працюючи в освітній сфері (підготовка кадрів) – 3 (3,5 %), виконуючи обов'язки медика, парамедика чи санітара – 4 (5 %); допомагають в інший спосіб – 14 (16 %) (див. додаток Н.5).

В ході відповіді на заключне сьоме питання анкети щодо реалізації успішних реформ після української перемоги Україні в першу чергу потрібно використовувати: вітчизняний досвід та вітчизняні кваліфіковані кадри – так вважає 23,5 % опитаних (20 осіб); на думку 14,1 % (12 осіб) потрібно здійснювати зміни із залученням в конкретні сфери іноземних фахівців; водночас більша частина опитаних, а це – 62,4 % (53 особи) переконані, що для реалізації реформ по відбудові держави необхідно комбінувати команди реформаторів на міжнародній основі (українці та іноземці) (див. додаток Н.6).

Загалом результати описаного соціологічного дослідження свідчать про те, що реформування медичної та освітньої сфер необхідно продовжувати, вивчаючи та враховуючи досвід попередніх реформ, як позитивний так і невдалий. При цьому, наукові та практичні напрацювання Миколи Пирогова, зокрема у сфері надання першої медичної допомоги під час воєнних дій, освіти медичного персоналу усіх ланок, в умовах війни стають не лише історичним, науковим матеріалом, а й мають важливе практичне значення. У перспективі проєкцію вказаного соціологічного дослідження можна розвинути та удосконалити, включивши до складу респондентів ще одну контрольну групу з числа батьків учнів/студентів, розширити коло запитань, надати можливість висловлювати власну думку стосовно викладених в анкеті тез.

ВИСНОВКИ

Загалом, нам важко остаточно дати визначення тому, ким варто вважати провідного реформатора медико-освітнього простору підросійської України в XIX ст. Найвидатнішим педагогом-новатором чи все ж таки провідним хірургом-анатомом? На ці та низку інших запитань і досі не можуть дати відповідь сотні і тисячі тих, хто якщо не досліджував, то бодай-би знає основні періоди в житті дослідженого нами діяча. На наш погляд, талант Миколи Івановича Пирогова не міг ніколи бути обмеженим однією сферою, адже це був не лише трансформатор медико-освітнього простору, а й також селекціонер, громадський діяч і насамперед той, хто віддано служив людям. Незважаючи на вік чи стать, статок чи його відсутність, Микола Іванович нікому не відмовляв в допомозі – працею, порадою, словом, коштом і справою. Тому і варто говорити про те, що це був вміло лікуючий хірург в педагогіці і надзвичайно уважний до учнів та проблем у своїй сфері педагог в медицині. При реалізації свого досвіду та умінь на практиці, він давав низку порад щодо лікування та профілактиці хвороб як дбайливий педагог і батько.

Історіографічний доробок про життя та діяльність М. Пирогова з одного боку є дуже багатим, а в окремих випадках – недостатнім. Перші прижиттєві дослідження діяльності М. Пирогова авторства М. Барсова та Я. Неверова залишились невідомими для пересічних громадян і є бібліографічними рідкостями для ґрунтовного дослідження. Безумовно, що провідними пироговознавцями першого етапу (дореволюційного) слід вважати російських історіографів єврейського походження Ю. Маліса та Я. Штрайха. Якщо Ю. Маліс був першим автором монографії про М. Пирогова та опублікував його епістолярну спадщину періоду Кримської війни, то Я. Штрайх де-факто не лише продовжив працю першого, а й присвятив майже все своє свідоме життя роботі над комплексними напрацюваннями в даній сфері. Праці перших дослідників спадщини та життя вченого активно видавались як в імперській час, так і в радянську добу. В міжвоєнний період було актуалізовано проблематику переважно у візіях медичного

контенту в діяльності М. І. Пирогова. Переважна більшість досліджень були написані російською мовою.

Після створення в 1947 р. музею-садиби в м. Вінниця, проблема досліджень життя та діяльності вченого набула нове дихання. До російських історіографів додалися десятки і українських дослідників М. І. Пирогова. В повоєнні роки була відновлена практика Пироговських зібрань (читань), які з певною періодичністю проводилися в 1950–1980-х рр. на базі музею-садиби у м. Вінниця. В 1985 р. матеріали цих форумів були опубліковані в окремих двох томах. В 1960-х рр. було вперше опублікована вся наявна джерельна база та медично-педагогічна спадщина М. І. Пирогова у 8 томах. На сучасному етапі існують дві школи з досліджень життя та діяльності реформатора – московська та вінницька. Якщо до початку війни в 2014 р. між ними зберігалась активна співпраця в сфері обміну думками, інформацією та спільному проведенні низки наукових заходів, то нині їх робота розірвана через розпочату російсько-українську війну. Якщо завдання московського центру є перетворення постаті М. І. Пирогова на предмет пропаганди «руського міра» (в тому числі і спроба т.зв. канонізації), то виконувані задачі вінницькими науковцями передусім стосуються збереження пам'яті про вченого, підтримання в належному стані його муміфікованого тіла та розкриття правдивих аспектів з його насиченої на події біографії.

Підняття питання про малодослідженість окремих напрямків науково-педагогічної спадщини М. І. Пирогова як досвіду, котрий може бути корисним для сучасних реформ в Україні, не є випадковим. На наш погляд, співставлення (корелювання) ідей, досвіду та науково-педагогічної спадщини новатора з тими процесами змін та необхідних реформ, які мають місце в Україні з 2014 р. є ще малодослідженим. Це є проблемою з тих причин, що з забуття виринають нові імена українських вчених в таких же сферах або незначна зацікавленість до проблеми з боку наукових кіл. Однак якщо ми поглянемо на досвід десяти ребальзамацій тіла М. І. Пирогова (1940-ві – 2018 рр.) і результати проведеної останньої з них в 2018 р. виключно українською командою та враховуючи перспективи проведення одинадцятої, є розуміння, що дана тема ніколи не втратить

актуальності. Такі дослідження є необхідними не лише вітчизняній, а й світовій науці зокрема.

Варто також зазначити, що нову актуальність здобуває не лише медико-освітня складова діяльності вченого, а й також його практичні поради щодо організації військово-польової хірургії в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. В певній мірі, цьому також активно сприяє і факт наявності на фронті з 2014 р. Першого добровольчого медичного шпиталю імені Миколи Пирогова (ПДМШ ім. Пирогова), який в своїй діяльності і досі використовує досвід сортування поранених і їх лікування, як це реалізував вчений, який брав участь в театрах чотирьох військових конфліктів ХІХ ст.

Досвід попечителя Одеського (1856–1858) та Київського (1858–1861) навчальних округів показав низку реалізованих успішних реформ на практиці: було впроваджену низку педагогічних методик М. Пирогова на практиці, його пропозиції були враховані в реформах вищої освіти 1863 р., було скасовано побиття різками учнів через Шкільний устав 1864 р. і т. д. На наш погляд, ці та інші реалізовані задуми М. Пирогова (гуманізація освітнього процесу, доступ освіти для всіх соціальних категорій населення, індивідуальні підходи і розвиток творчого мислення учня, підтримання ідей щодо до самореалізації та поглибленої самоосвіти) є спонукальною ланкою у сприйнятті його не тільки як провісника освітніх трансформацій 1863–1864 рр., але як засновника вітчизняної педагогіки. Як в душі, так і при реалізації на практиці, видатний реформатор працював там, де була в нім потреба на полях широкого медико-освітнього фронту.

Низка ідей, зауважень та пропозицій М. І. Пирогова як реформатора медико-освітнього простору знайшли свої відблиски в українському законодавстві. Особливо це стосується Закону України «Про вищу освіту» (2014), Закону України «Про освіту» (2017) та в Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної середньої освіти «Нова українська школа» (2017). За час карантинних обмежень та військового стану в 2020–2022 рр. до них додалися низка змін законодавчого характеру, де ми також бачимо те, про що говорив М. Пирогов ще 160–180 років тому. Його ідеї щодо лікування та

профілактики поранених та хворих в добу холери і війни знаходять своє відображення як в тилових, так і фронтових лікарнях та госпіталях України в 2022 р.

Організовані нами в 2019–2022 рр. соціологічні експерименти і насамперед їх результати доказали, що ідеї і погляди Миколи Пирогова щодо покращення умов і якості проведення в теорії та практиці медико-освітнього процесу, його оптимізації в управлінні освітньою діяльністю в начальних закладах, боротьби з корупціонерами і завжди актуальним булінгом в школі і університеті є надзвичайно актуальними в наш час. Отримані нами відповіді респондентів свідчать, що українське суспільство всі ці роки перебуває в стані очікування докорінних та радикальних медико-освітніх трансформацій не на папері, а на ділі. Водночас, ми маємо певні сподівання на те, що в подальшому, наші соціологічні дослідження отримають нове дихання уже в час відбудови України після перемоги ЗСУ на російським агресором. Саме тоді можна відслідкувати якими є потреби українського суспільства в сенсі реалізації найнеобхідніших змін в освіті та медицині. Сподіваємось, що нами буде розширено число груп для опитування, а й відповідно залучено значно більше респондентів в межах обласного центру, жителів області та інших регіонів нашої держави.

Проведена нами в 2019–2022 рр. глибока дослідницька робота була підсумована вказаною дипломною роботою. Праця, яка тривала чотири роки, була відзначена як на університетському, так і на всеукраїнському рівні. Якими будуть перспективи нашого дослідження після завершення дипломної роботи – сказати складно. Однак, ми чудово розуміємо, що праця, яка далась нам надзвичайними зусиллями має право як на свій початок, так і на своє завершення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

I. Фонд Наукового архіву

Національного музею-садиби М. І. Пирогова у м. Вінниця (НА НМСП)

1. Письмо Н. И. Пирогова к Е. П. Ковалевскому. Киев, 22 ноября 1860 г. [Про заходи по розповсюдженню писемності в народі]. *Вестник воспитания*. 1917. № 2. С. 156–157.
2. Письмо Н. И. Пирогова к Норову А.С. Одесса, 15 марта 1858 г.: [Про придбання будинку Вагнера для Одеського ліцею]. *Одесский листок*. 1917. № 42.
3. Собрание литературных статей Н. И. Пирогова. Издание редакторов Од. В. А. Богдановского и А. Георгиевского. Одесса, 1858. 81 с.
4. Штрайх С. Я. Воззвание Н. И. Пирогова к студентам-полякам. Вновь найденная статья. *Русская школа*. 1916. №. 1. С. 31–40.
5. Штрайх С. Я. Н. И. Пирогов о еврейском образовании. *Русская школа*. 1906. № 11. С. 47–68.
6. Штрайх С. Я. Н. И. Пирогов и еврейский вопрос (историко-биографическая справка). *Вестник Европы*. Сентябрь. 1906. С. 193–206.
7. Штрайх С. Я. Н. И. Пирогов о своей педагогической деятельности. Петроград, 1918. 45 с.
8. Штрайх С. Я. Отказ Н. И. Пирогова от министерского портфеля (к истории 60-х годов). *Русский врач*. 1918. №. 13–16. 31 марта – 21 апреля. С. 73–74.

II. Мемуарна і науково-педагогічна спадщина М. І Пирогова

9. Вопросы жизни: (отрывокъ изъ забытыхъ бумагъ, выведенный на светъ неофициальными статьями Морского Сборника о воспитаніи). *Журналь Министерства Народнаго Просвещения*. 1856. Ч. 91, отд. 2. С. 339–380.
10. Малис, Ю. Г. Севастопольские письма Н. И. Пирогова. 1854–1855 / Рус. хирург. о-во Пирогова; под ред. и с примеч. Ю. Г. Малиса. Санкт-Петербург: Тип. М. Меркушева, 1907. 231 с.
11. Пирогов Н. И. Отчет о путешествии по Кавказу. М.: Гос. изд-во мед. литературы, 1952. 358 с.

12. Пирогов Н. И. Является ли перевязка брюшной аорты при аневризме паховой области легко выполнимым и безопасным вмешательством? дис... доктора мед. наук. М.: Гос. изд-во мед. литературы, 1951. 146 с.
13. Пирогов Н. И. Вопросы жизни [Текст]. *Избранные педагогические сочинения*. М.: Педагогика, 1985. 496 с.
14. Пирогов Н. И. Вопросы жизни. Дневник старого врача / [Сост. А. Д. Тюриков]. Иваново, 2008. 427 с.
15. Пирогов Н. И. Избранные педагогические сочинения. Москва : Изд-во АПН РСФСР, 1953. 750 с.
16. Письма къ сыну [Владимиру] / предисл. и примеч. С. Я. Штрайха. Петроградъ: Тип. Рос. Акад. Наукъ, 1917. 71 с.
17. Собрание сочинений: в 8 т. [изд. ... подгот. редкол. в составе А. Н. Бакулева, А. А. Вишневого, А. М. Геселевича и др.]. М.: Медгиз, 1957–1962.
18. Собрание литературно-педагогическихъ статей Н. И. Пирогова, вышедшихъ въ управленіе его Кіевскимъ учебнымъ округомъ (1858–1861): съ портретомъ Автора: надано съ учебно-благотворительной целью. К.: Въ университетской тип., 1861. 252 с.
19. Сочинения Н. И. Пирогова : [в 2 т.]. С.-Петербургъ : Тип. М. М. Стасюлевича, 1887.

III. Монографії і статті

20. Абляева В. И., Герасимова С. Ю., Николаева Н. А. Вклад Н.И. Пирогова в развитие латинского языка. *Бюллетень медицинских интернет-конференций*. 2016. № 6 (5). С. 498.
21. Александровский Б. П. Пирогов как терапевт и фтизиатр. *Врачебное дело*. 1948. № 1. С. 349–350.
22. Александровский Б. П. Приоритет Н. И. Пирогова, С. П. Боткина и Г. А. Захарьина во фтизиатрии. *Врачебное дело*. 1953. № 8. С. 749–750.
23. Александровский В. П. Пирогов – как терапевт и фтизиатр. *Врачебное дело*. 1948. № 4. С. 347–351.

24. Антошук К. Ф., Юкальчук М. І. Національний музей-садиба М. І. Пирогова – унікальна пам'ятка культурної спадщини України. *Дослідження, охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.)*. Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2018. С. 58–65.
25. Барсов Н. Школи на Волині и Подоліи въ 1862. Санкт-Петербургъ: [б. и.], 1863. 156 с.
26. Бойда А. Законодавчі основи управління освітнім процесом у сучасній українській школі. *Інформаційний бюлетень кафедри педагогіки імені Богдана Ступарика*. Івано-Франківськ: НАІР, 2019. № 31. С. 19–25.
27. Бойда А. Історіографічний доробок науково-педагогічної спадщини Миколи Пирогова. *Студентські історичні зошити*. №14, 2022. Івано-Франківськ, Україна. С. 65-73.
28. Бойда А. В. Микола Пирогов – провісник освітньої реформи 1863–1864 рр. *Матеріали науково-практичної конференції «Роль Національного музею-садиби М. І. Пирогова у формуванні загальноосвітнього та медичного простору України»*: наук. зб.: До 210-річчя від дня народження М. І. Пирогова / Національний музей-садиба М. І. Пирогова. Вінниця : Редакційно-видавничий відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2020. С. 45–52.
- 28 а. Бойда А. Методика проведення соціологічних досліджень з вивчення сучасних освітніх реформ в Україні в рамках підготовки написання студентських кваліфікаційних робіт зі спеціальності 014 Середня освіта (Історія). *Історико-краєзнавча діяльність у закладах освіти: проблеми і перспективи. Збірник тез доповідей учасників Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Івано-Франківськ, 22 квітня 2021 р.* / За наук. ред. М. Ю. Косила і А. З. Королька. Івано-Франківськ : Симфонія форте, 2022. 200 с. С. 34–38.
29. Брежнев А. Пирогов. М.: Мол. гвардия, 1990. 476 с.

- 30.Букин Ю. В. Об участии Н. И. Пирогова в Демидовском конкурсе Академии наук в 1841 году : [о переписке с П. Н. Фуссом]. *Новый хирург. архив*. 1956. № 6. С. 31–34.
- 31.Голобородько В. М. Микола Пирогов в Україні: монографія. Умань: ПП Жовтий О. О., 2012. 178 с.
- 32.Горбань Ю. А. Науково-педагогічні ідеї М. І. Пирогова в контексті реформування вищої освіти в Україні. *Історія науки і біографістика*. 2015. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/INB_Title_2015_1_4 (дата звернення: 18.11.2020). Назва з екрана.
- 33.Гулько П. М., Антошук К. Ф., Юкальчук М. І. Роль М. І. Пирогова у створенні першої у світі госпітальної хірургічної клініки. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2018. № 3. Вересень. С. 579–582.
- 34.Гулько П. М., Гайдуков В. А., Винниченко О. Э. Победа над болью. *Пироговский форум с международным участием «Хирургия поврежденных, критические состояния. Спаси и сохрани»*. Сб. мат. Москва, 25–26 мая 2017 г. Воронеж: Издательско-полиграфический центр «Научная книга», 2017. С. 5–11.
- 35.Гулько П. М., Гайдуков В. О., Винниченко О. Е., Дученко М. А. М. І. Пирогов і медицина Поділля в період урядової земської реформи 1864 року (До 70-річчя Національного музею-садиби М. І. Пирогова). *Вісник морфології*. 2017. № 1 (Т. 23). Лютий. С. 166–172.
- 36.Гулько П. М., Гайдуков В. О., Мартинова З. С. Історія Пироговських реліквій. *Вісник морфології*. 2017. № 2 (Т. 23). Листопад. С. 370–376.
- 37.Гулько П. М., Гулько І. П. Пироговський меморіал: минуле і сьогодення. *Пироговський альманах: Наук. зб.: До 70-річчя відкриття Національного музею-садиби М. І. Пирогова / Національний музей-садиба М. І. Пирогова*. ТОВ «Консоль», 2017. С. 5–20.
38. Гулько П. М., Коваленко Л. Г., Мартинова З. С. Збереження тіла видатного вченого М. І. Пирогова – унікальний науковий експеримент. *Дослідження*,

- охорона та популяризація об'єктів культурної спадщини. Матеріали наук.-практ. конф. (м. Хотин, 22 серпня 2018 р.). Кам'янець-Подільський: ФОП Буйницький О. А., 2018. С. 66–76.
39. Гунько П. М., Коваленко Л. Г., Мартинова З. С. Педагогічні аспекти діяльності М. І. Пирогова. *Матеріали науково-практичної конференції «Роль Національного музею-садиби М. І. Пирогова у формуванні загальноосвітнього та медичного простору України»: наук. зб.: До 210-річчя від дня народження М. І. Пирогова.* Національний музей-садиба М. І. Пирогова. Вінниця: Редакційно-видавничий відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2020. С. 27–34.
40. Гунько П. М., Литвинко А. С., Гайдуков В. О., Вінниченко О. Е. Науковий простір династії Пирогових у контексті розвитку світової науки. *Наука та наукознавство.* 2017. № 1 (95). С. 120–135.
41. Дубаєв А. А. Николай Иванович Пирогов в «Шарите». *Вестн. НМХЦ им. Н.И. Пирогова.* 2010. Т. 5. № 4. С. 8–11.
42. Задорожнюк О. В., Коваленко Л. Г., Гайдуков В. О. Роль Національного музею-садиби М. І. Пирогова у вихованні та становленні майбутніх лікарів. *Музейна педагогіка – проблеми, сьогодення, перспективи. Матеріали Шостої науково-практичної конференції (26–27 вересня 2018 р.) / Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник.* К.: Талком, 2018. С. 43–45.
43. Зала № 10. Вшанування пам'яті М. І. Пирогова. *Національний музей-садиба М. І. Пирогова у м. Вінниця (НА НМСП).* URL: http://www.pirogov.com.ua/zala_10_ua.htm
44. Зузяк Т. П. Педагогічна діяльність М. І. Пирогова на Східному Поділлі як попечителя Київського учбового округу (1858–1861 рр.). *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського.* Серія : Педагогіка і психологія. 2015. Вип. 44. С. 232–235.
45. Кланца О. П. Микола Іванович Пирогов і формування вітчизняної системи вищої медичної освіти в першій половині XIX століття. Повідомлення 3. Від

- 40-х до початку 60-х рр. XIX ст. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2015. Т. 19. № 1. С. 271–279.
46. Кланца О. П. Микола Іванович Пирогов і формування вітчизняної системи вищої медичної освіти в першій половині XIX століття. Повідомлення 2. Від другого університетського статуту (1835 р.) до середини 40-х рр. XIX ст. *Вісник Вінницького національного медичного університету*. 2014. Т. 18. № 1(2). С. 324–330.
47. Кланца О. П. Професорський інститут за кордоном (1862-1866 рр.): роль М. І. Пирогова у його створенні, виборі наукових баз та викладачів. *Матеріали науково-практичної конференції «Роль Національного музею-садиби М. І. Пирогова у формуванні загальноосвітнього та медичного простору України»: наук. зб.: До 210-річчя від дня народження М. І. Пирогова / Національний музей-садиба М. І. Пирогова. Вінниця : Редакційно-видавничий відділ ВТЕІ КНТЕУ, 2020. С. 69–82.*
48. Корчан Н. О., Звягольська І. В. Особистісний підхід до здобувачів освіти під час навчально-виховного процесу. *Біологічні, медичні та науково-педагогічні аспекти здоров'я людини : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. / за заг. ред. проф. С. В. Пилипенка. Полтава : Астроя, 2020. С. 103–106.*
49. Красильникова І. В., Ястребцев М. С. Вклад Н. И. Пирогова в развитие стоматологии. *Вестник Совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. 2016. Т. 2. № 4 (15). С. 43–45.
50. Красильникова І. В., Шуляковская А. С. Семья и детство Н. И. Пирогова. *Вестник совета молодых учёных и специалистов Челябинской области*. 2018. № 4 (23). Т. 3. С. 29–31.
51. Красновский А. А. Педагогические идеи Н. И. Пирогова М., 1949. 196 с.
52. Кренке, В. Усмирение польскаго мятежа въ Киевской губернии въ 1863 году: (отрывокъ изъ воспоминаний генераль-лейтенанта В. Д. Кренке). *Историческій Вестникъ*. 1883. Т. 14. С. 106–134.

- 53.Крымов А. Народный артист РСФСР Константин Васильевич Скоробогатов. М.: Госкиноиздат, 1952. 30 с.
- 54.Куприн, А. И. Чудесный доктор: рассказ: для мл. шк. возраста, худож. Василий Евдокименко. К.: Веселка, 1985. 16 с.
- 55.Кушик М. Микола Пирогов про систему освіти та професійну підготовку лікарів. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. Володимира Гнатюка*. Сер. Педагогіка. 2005 № 1. С. 78–84.
- 56.Малис. Ю. Г. Н. И. Пирогов. Его жизнь и научно-общественная деятельность. Санкт-Петербург: тип. и хромолит. П. П. Сойкина, 1893. 96 с. URL: <https://www.litmir.me/br/?b=114043&> (дата звернення: 20.11.2020). Назва з екрана.
- 57.Маньшев С. Доктор Пирогов в легендах не нуждается: [Знаменитому эскулапу во время командировки в действующую армию на Кавказ приписали пять эпизодов, которых не было]. *Родина*. 2017. № 10. С. 120–123.
- 58.Мнихович М. В. Оценка и роль основных идей и работ Н.И. Пирогова в развитии современных концепций патологической анатомии. *Патологія*. 2011. Т. 8, № 1. С. 4–8.
- 59.Мнихович М. В., Вернигородский С. В., Каминская Н. А., Павлов А. В. Наследие Н. И. Пирогова и его влияние на развитие современной медицинской науки (к 200-летию со дня рождения). In: *Curierul Medical*. 2010. Nr. 5(317). P. 7–83.
- 60.Могилевський Б. Життя Пирогова: повість про великого хірурга і педагога: для серед. і старш. віку. К.: Молодь, 1953. 279 с.
- 61.Муравина Ф. Николай Иванович Пирогов. М.: Воен. изд-во М-ва Вооружен. Сил СССР, 1947. 55 с.
- 62.Неверов Я. Критическое обозрение сочинений относящихся къ воспитанію вообще: [о ст. «Быть и казаться»]. *Русскій Педагогическій Вестникъ*. 1859. Т. 7, отд. 2. С. 75–101.

- 63.Новиков М. В., Перфилова Т. Б. Университетский устав 1835 г. *Ярославский педагогический вестник*. 2012. № 1 (3). С. 11–20.
- 64.Пироговские чтения (1954–1983): труды в 2-х т. Т. 1: 1954–1965 / под ред. Б. В. Петровского; АМН СССР. М.: Медицина, 1986. 384 с
- 65.Пироговские чтения (1954–1983): труды в 2-х т. Т. 2: 1966–1983 / под ред. Б. В. Петровского; АМН СССР. М.: Медицина, 1986. 352 с.
66. Пироговскій съѣздъ врачей и представителей врачебно-санитарныхъ организацій земствъ и городовъ по врачебно-санитарнымъ вопросамъ въ связи съ условіями настоящаго времени, 13–18 апр. 1916 г., Петроградъ. Петроградъ: Практическая медицина, 1916. 96 с.
- 67.Пироговський альманах: Наук. зб.: До 70-річчя відкриття Національного музею-садиби М. І. Пирогова / Національний музей-садиба М. І. Пирогова. – ТОВ «Консоль», 2017. 290 с.
- 68.Полежаєва Н. О. Освітні реформи 60-их років ХІХ століття. *Теорія та методика навчання та виховання*. 2012. Вип. 31. С. 159–167.
- 69.Рыженко Г. Н. География в Московском университете. А. Ю. Андреев, Д. А. Цыганков *Императорский Московский университет: 1755–1917: энциклопедический словарь*. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. С. 149–150.
- 70.Семенова Л. С., Корягін Ю. А. Значення наукових ідей М.І. Пирогова для сучасної організації охорони здоров'я. *Медичні перспективи*. 2015. Т. XX (№ 1). С. 143–145.
- 71.Силуянова И. В., Назарова Е. В. Вклад Н. И. Пирогова в развитие профессиональной этики врача. *Вестник Российского государственного медицинского университета*. 2010. № 5. С. 98–101.
- 72.Собчук Г. С., Кланца П. А, Кланца О. П. Золотая осень Пирогова. Винница: Консоль, 2005. 160 с.
- 73.Тодосієнко, С. М. І. Пирогов, 1810–1910: (з нагоди 100-х роковин його народження). *Світло*. 1910. Кн. 3 (листопад). С. 10–17.

74. Чмелева Е. В. Взгляды Н. И. Пирогова на воспитание детей. *Вестник ПСТГУ. Серия IV: Педагогика. Психология*. 2013. Вып. 4 (31). С. 102–112.
75. Шевченко Л. В. Архівні джерела про педагогічну діяльність видатного російського вченого хірурга М. І. Пирогова. *Архіви України*. 1976. № 36. С. 65–70.
76. Шевченко Л. В. М. І. Пирогов в Україні. К.: Рідний край, 1996. 128 с.
77. Шевченко Л. В. М. І. Пирогов і Київський університет. *Вісник Київського університету*. К., 1975. С. 51–57.
78. Шевченко Ю. Народное почитание и чудеса праведного врача Николая Пирогова (к канонизации) / Федеральное государственное бюджетное учреждение «Национальный медико-хирургический Центр имени Н.И. Пирогова» Министерства здравоохранения Российской Федерации. 2020. URL: <https://www.pirogov-center.ru/about/210-years-pirogov/popular-veneration/>
79. Шевченко Ю. Светлый облик чудесного доктора. Н.И. Пирогов – праведный целитель тел и душ человеческих / Федеральное государственное бюджетное учреждение «Национальный медико-хирургический Центр имени Н.И. Пирогова» Министерства здравоохранения Российской Федерации. 2020. URL: <https://www.pirogov-center.ru/about/210-years-pirogov/light-appearance/>
80. Шевченко Ю. Л. Высокий дар небес. К вопросу о канонизации Н.И. Пирогова, 2020 / Федеральное государственное бюджетное учреждение «Национальный медико-хирургический Центр имени Н.И. Пирогова» Министерства здравоохранения Российской Федерации. URL: <http://isgi.ru/article/shevchenko-yul-vysokiy-dar-nebes-k-voprosu-o-kanonizacii-ni-pirogova>
81. Штрайх С. Я. Н. И. Пирогов. Москва: Журнально-газетное объединение, 1933. 160 с. (Серия: «Жизнь замечательных людей» #15).
82. Якобсон С. А. Н. И. Пирогов и зарубежная медицинская наука. М.: Медгиз, 1955. 104 с.

IV. Енциклопедичні видання

83. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского, бывшего Дерптского университета за сто лет его существования (1802–1902) / под ред. Г. В. Левицкого. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1903. Т. II. 680 с.
84. Большая Российская энциклопедия: в 30 т. Том 26 : Перу — Полуприцеп. М.: Большая Российская энциклопедия, 2014. 766 с. URL: <https://bigenc.ru/medicine/text/3140662>
85. Военная энциклопедия / Под ред. Ген. штаба полк. В.Ф. Новицкого, воен. инж. подполк. А.В. фон Шварца [и др.]. [Т. 18. Санкт-Петербург : Т-во И.Д. Сытина, 1911–1915. Паукер, Г.Е. – Порт-Артур]. 1915.
86. Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Подъ общей редакцией д-ра Л. Каценельсона и барона Д. Г. Гинцбурга. Т. 12: Обычай — Проказа. СПб: Издание Общества для Научныхъ Еврейскихъ Изданій и Издательства Брокгаузъ-Ефронъ. 1912. 960 с.
87. Енциклопедія історії України: Т. 8. Па – Прик / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2011. 520 с.
88. Українська радянська енциклопедія: [в 17-ти т.] / гол. ред. М. П. Бажан; редкол.: І. К. Білодід та ін. 1-ше вид. Т. 11: Патріотизм – Прянощі. К.: Голов. ред. УРЕ, 1963. 392 с.
89. Энциклопедический словарь [Текст] / под ред. проф. И. Е. Андреевского. Санкт-Петербург: Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон, 1890–1907. Т. 23 а: Петропавловский – Поватажное. 1898. II, 475–958, II, [5] с.

V. Бібліографічні покажчики

90. Гунько Петро Маркович: біобібліографічний покажчик / ред. Л. Г. Коваленко; уклад. З. С. Мартинова, Л. І. Фоменко; комп'ютерна верстка О. Е. Вінниченко, О. П. Кланца; відп. за вип. З. С. Мартинова. Вінниця: Національний музей-садиба М. І. Пирогова, 2018. 64 с.

91. Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, педагог і громадський діяч : (до 200-річчя від дня народження) : біобібліогр. покажч. / Нац. акад. пед. наук України, Держ. наук.-пед. б-ка України ім. В. О. Сухомлинського ; [упоряд.: Пономаренко Л. О., Стельмах Н. А., Пєєва С. П. ; наук. консультант і авт. вступ. ст. Бондар Л. С. ; наук. ред. Рогова П. І.]. К. : Пед. думка, 2011. 124 с.
92. Микола Іванович Пирогов (1810–1881) : біобібліографічний покажчик / автори-уклад. : О. О. Романюк, В. Г. Онікієнко, О. П. Погоріла, Г. Г. Гурш, Я. В. Швидка, Н. В. Гаріна, Н. В. Антропова; фот. В. Г. Онікієнко; передмова: Н. В. Гаріна, О. О. Романюк. Одеса, 2015. 104 с.

VI. Законодавчі документи

93. Закон України «Про вищу освіту» : Закон України від 01. 07. 2014 р. №1554-VII [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/page> (дата звернення: 21.11.2020). Назва з екрана.
94. Закон України «Про освіту» : Закон України від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 21.11.2020). Назва з екрана.
95. Наказ МОН № 2179 Про затвердження нормативно-правових актів з питань надання екстреної медичної допомоги від 24.09.2020 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-20#Text> (дата звернення 22.02. 2021 р.). Назва з екрана.
96. Наказ МОН № 346 Про удосконалення підготовки з надання домедичної допомоги осіб, які не мають медичної освіти від 29.03.2017 р. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0346282-17#Text> (дата звернення 22.02. 2021 р.). Назва з екрана.
97. Постанова КМУ Про затвердження Положення про опорний заклад освіти від 19 червня 2019 р. № 532. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/532-2019-п> (дата звернення 22.02. 2021 р.). Назва з екрана.
98. Про затвердження плану заходів на 2017–2029 роки із запровадження Концепції реалізації державної політики у сфері реформування загальної

середньої освіти «Нова українська школа». Розпорядження Кабінету міністрів України від 13.12.2016 №903-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/903-2017-p> (дата звернення: 21.11.2020). Назва з екрана.

99. Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 25 березня 2020 р. № 338 і постанови Кабінету Міністрів України від 9 грудня 2020 р. № 1236. Верховна Рада України: законодавство. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928-2022-п#Text> (дата звернення 02.11.2022)

VII. Путівники

100. Національний музей-садиба М. І. Пирогова: Путівник / Г. С. Собчук, П. А. Кланца, О. П. Кланца. Вінниця: Антекс-УЛТД, 2006. 60 с.

VIII. Матеріали ЗМІ

101. Блокпост від навчання не звільняє. Як студенти ІФНМУ працюють на карантинних КПП. URL: <https://ifnmu.edu.ua/uk/3426-blokpost-vid-navchannia-ne-zvilniaie-yak-studenty-ifnmu-pratsiuiut-na-karantynnykh-kpp-foto> (дата звернення: 05.03.2021). Назва з екрана.

102. Карантинні заходи. Уряд продовжив карантин в Україні до 31 травня 2022 року. Офіційний портал Міністерства охорони здоров'я України, URL: <https://covid19.gov.ua/karantynni-zakhody>

103. Онищенко О. Прориву в медичній освіті найближчим часом не буде. URL: https://zn.ua/ukr/EDUCATION/shans-yakiy-mi-promorgali-345932_.html (дата звернення 22.02. 2021 р.). Назва з екрана.

104. Пожар-Стасько В. «Студенти склали іспит, не склала система» – Олександр Лінчевський про міжнародний медичний тест IFOM. *Радіо Свобода*, 2019. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/studenty-medycyny-ispyt-ifom/30095563.html> (дата звернення 20.04. 2021 р.). Назва з екрана.

105. Положення про освітній округ і опорний заклад освіти узгоджено із законодавством – рішення уряду. Офіційний портал Міносвіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/polozhennya-pro-osvitnij-okrug-i->

[opornij-zaklad-osviti-uzgodzheno-z-zakonodavstvom-rishennya-uryadu](#) (дата

звернення 22.02. 2021 р.). Назва з екрана.

106. Солонина Є. Реформа медичної освіти: тести і протести [Електронний ресурс]. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30035683.html>

(дата звернення 22.02. 2021 р.). Назва з екрана.

107. Тернова С. Медична кар'єра: чим відрізняється підготовка майбутніх лікарів в Україні та за кордоном. URL: [https://www.vz.kiev.ua/medychna-karjera-chym-vidriznyayetsya-pidgotovka-majbutnih-likariv-v-ukrayini-ta-za-](https://www.vz.kiev.ua/medychna-karjera-chym-vidriznyayetsya-pidgotovka-majbutnih-likariv-v-ukrayini-ta-za-kordonom/)

[kordonom/](#)

108. Шкарпова О. Не хочу вчитися. Як українських студентів-медиків змушують складати американський іспит. URL:

<https://life.pravda.com.ua/health/2019/05/13/236834/> (дата звернення 22.02.

2021 р.). Назва з екрана.

ДОДАТКИ

Додаток А

Фотокопія статті С. Я. Штрайха «Отказ Н. И Пирогова от министерского портфеля (к истории 60-х годов)» (Русский врач. 1918. №. 13–16. 31 марта – 21 апреля. С. 73–74).

Отказъ Н. И. Пирогова отъ министерскаго портфеля.

(къ исторіи 60-хъ годовъ).

С. Я. Штрайха.

Мнѣ привелось найти 2 интересныхъ неизданныхъ письма *Н. И. Пирогова*, относящихся къ маю 1859 г. и устанавливающихъ нѣкоторые факты изъ его біографіи, остававшіеся до сихъ поръ невыясненными. Это — определенное указаніе *Н. И.* на то, что ему въ 1859 г. предложена постъ товарища министра народнаго просвѣщенія (*Н. И.* тогда былъ попечителемъ Кіевскаго округа), и заявленіе его о желаніи выѣхать за границу вслѣдствіи убѣжденія въ непродуктивности дальнѣйшей работы на родинѣ.

1.
С.-Петербургъ, 16-го Д.

Еще засѣданій никакихъ не было, милая Саша, попечители Харьковскій и Московскій собираются къ тебѣ теперь толковать и, вѣроятно, безъ тебя. Здѣсь безпрестанныя перемѣны. Цензура перешла въ Министерсто народнаго просвѣщенія, и при этомъ случилась чрезвычайно скандальная исторія съ Корфомъ, который по случаю отъезда цензуры хотѣлъ было купить домъ въ 1800 р. на золото государственнаго казначейства. Деньги изъ сохранной казны Василій Михайловичъ получилъ третьяго дня. Долгу опекунскаго вѣдѣнія нашѣмъ Вишнѣ оказывается слишкомъ

было два раза у великой княгини, которая была чрезвычайно любезна и долго толковала со мною: одинъ разъ обѣдала и вчера передала фрейлейбъ Радень записку о моемъ предложеніи за вѣду, просила ее доставить великой княгинѣ. Министру также говорилъ объ этомъ; онъ все ставитъ, говоря, что современемъ и по обстоятельствамъ будетъ это имѣть въ виду; но я не хочу съ мною разстаться, — такъ я ему пишу, а между тѣмъ самъ не знаетъ, что дѣлать, — беретъ голову съ цензурой. Катавасія страшная. Великая княгиня уже намекала мнѣ о товариществѣ по М. Н. П., но я рѣшительно отказался. Св. Богъ теперь. Она говоритъ: главное, нужно вернуть довѣріе Государю. Я знаю, что это — слово, да въ этомъ-то и штука, что его или не вернуть, или, если и получишь, то не такъ, какъ нужно было.

Жена Ребиндера страшно кашляетъ и срочно съѣзжайте: проживетъ недолго. Я былъ у него вчера толковали по дѣламъ. Былъ въ воскресенье у Пушковыхъ и въ Общинѣ. Дѣти ужасно больны и Лея лучше Маши, а Вася замѣнился слабостию вовсе не въ свою пользу. Есть надежда, что Николай Ивановичъ получитъ пенсію. Вася Машинкинъ — милый ребенокъ, покуда не забалуется, а Варю я мало вижу: она сидитъ наверху со своей гувернанткой, а безразлично просится.

Воскресный. Въ первый числахъ января отсюда, чтобы тамъ ни толковали, я уже объ этомъ писалъ министру.

Дайте вамъ Богъ всѣмъ быть здоровыми. Есть въскобно комментарий къ этому письму. Читатель оное, какъ и слѣдующее, жень *Н. И. Александръ* (Полтавчанинъ — въ Музей *Пирогова* въ Петербургѣ). Вспомни о которыхъ говоритъ *Н. И.* — Совѣщаніе попечителей округовъ: Кіевскаго *Пирогова*, Петербургскаго *Зимовѣв*, Московскаго *Иванова*. Мнѣ въ разработку правды о взаимоотношеніяхъ общій въ университетскаго начальства въ вопросѣ о цензурѣ. Мнѣ *И. П.* на этотъ вопросъ возмѣнилъ въ

письму *Степановича*, въраздоріяхъ между студентами и мѣстной полиціей или лицами военнаго вѣдомства* (включена въ Собраніе сочиненій *Пирогова*, т. 1, изд. 1914 г.).

Вопросъ о цензурѣ интересовалъ *Н. И.*, какъ попечителя округа, въ вѣдѣніи котораго она входила, пока числился въ вѣдомствѣ Министерства просвѣщенія. *Н. И.* энергично боролся за свободу печати и много сдѣлалъ для укрѣпленія ея и развитія печати вообще во время своего попечительства въ Одессѣ.

Корфъ, М. А., — известный ретроградъ Николаевской эпохи, сторонникъ жесткихъ рукавицъ для печати, хотя и воспитанникъ Царскосельскаго Лицея. Его выпускъ, давшаго Россіи столько либеральныхъ дѣятелей. О проектѣ Корфа выдѣлать цензуру изъ состава Министерства народнаго просвѣщенія въ отдѣльное вѣдомство, чтобы имѣть возможность сильнѣе душить печать, а также чтобы удовлетворить своему честолюбику — получить портфель главноуправляющаго, много рассказываетъ А. В. Никитенко въ своемъ дневникѣ и подробно сообщаетъ М. К. Лемке въ книгѣхъ «Эпоха цензурныхъ реформъ» и «Очерки по исторіи русской цензуры».

Василій Михайловичъ — ссн. Быковъ, мужъ младшей сестры А. А. Пироговой, Маріи Антоновны. Упомянутые имѣнія Вишня (Винническаго уѣзда, Подольской губ.) показываютъ, что знаменитое село это (здѣсь писались «Дневникъ стараго врача») приобрѣтено *Н. И.* задолго до его отставки по должности попечителя округа¹⁾. Великая княгиня — Елена Павловна, известная участница великихъ реформъ 60-хъ годовъ прошлаго вѣка, другъ *Н. И. Пирогова*, помогавшая ему въ осуществленіи проекта привлеченія женщинъ къ дѣлу помощи равнымъ: военамъ на полѣ сраженія (знаменитая Крестовоздвиженская Община сестеръ милосердія), дѣятельно поддерживавшая его въ борьбѣ съ реакционными течениями въ правящихъ столичныхъ кругахъ.

Фрейл. Радень. Эдита Федоровна, другъ в. кн. Елены Павловны и посредница въ сношеніяхъ ея съ выдающимися общественными дѣятелями: Пироговыми, Самаринымъ, Аксеновымъ, Черкасскимъ и др.

Министръ — Е. П. Ковалевскій проявлялъ робость въ своихъ умѣренно-либеральныхъ начинаніяхъ и сдался на канитуляцию реакціи при 1-мъ же ея натискѣ. Тогда спускаясь внизъ, выдалъ реакціи *Пирогова*, но это не спасло ему министерскаго портфеля: Корфъ и Ковалевскій должны были уйти въ отставку. Отъ поста товарища министра *Н. И.* отказался, ибо не считалъ возможнымъ участвовать въ рядахъ Правительства, подчиняющагося закулиснымъ вліяніямъ крѣпостническихъ придворныхъ круговъ. Онъ не считалъ возможнымъ подчиняться имъ и искажить свой образъ дѣятель для того только, чтобы утѣшать себя обманчивою тишиною, пассивнымъ безмолвіемъ и кажущимся порядкомъ²⁾.

Послѣ Путигінскихъ опытовъ *Н. И. Пирогова* прочили и въ министры, но назначеніе это и въ 1861 г. не состоялось.

Жена Ребиндера — Н. Р., попечителя Одесскаго и Кіевскаго учебныхъ округовъ, и тогда директора Департамента народнаго просвѣщенія — Александра Сергѣевна, дочь декабриста кн. С. Г. Трубецкаго, родилась въ 1830 г., вскорѣ послѣ этого письма *Н. И.* умерла.

Пушковы — семья Ник. Ив., брата декабриста И. И. Пущина, друга А. С. Пушкина. Н. И. Пущинъ былъ однимъ изъ соотрудниковъ в. кн. Константина Николаевича, какъ дѣятельнаго участника великихъ реформъ. Жена его, Марія Николаевна, урожденная Завалишина, двоюродная сестра 1-ой жены *Н. И. Пирогова*, Е. Д. Березиной.

Колѣ Машинкинъ и др. — дѣти Быковыхъ.
Община — Крестовоздвиженская Община сестеръ милосердія.

2.
С.-Петербургъ, 59, 24-го дек.

Надѣюсь, милая Саша, между 4 — 6 января отдѣлаться и выѣхать. Деньги всѣ въ карманѣ. Книги представлены Государю — орденъ.

Представлялся Государю и Велик. Князю. Государь позвалъ еще и Зиновьева и толковалъ съ нами цѣлыхъ 3/4 часа; я ему лиль чистую воду. Зиновьевъ началъ благодареніемъ за сдѣланный Имъ выговоръ студентамъ во время его проѣзда черезъ Харьковъ, — не стыдись при мнѣ сказать, что это поддѣйствовало благотворно.

Жаль, что аудіенція не длилась еще 1/4 часа; я-бы тогда успѣлъ высказать все, — помогло-ли-бы, нѣтъ-ли, — по крайней мѣрѣ съ плечъ долой.

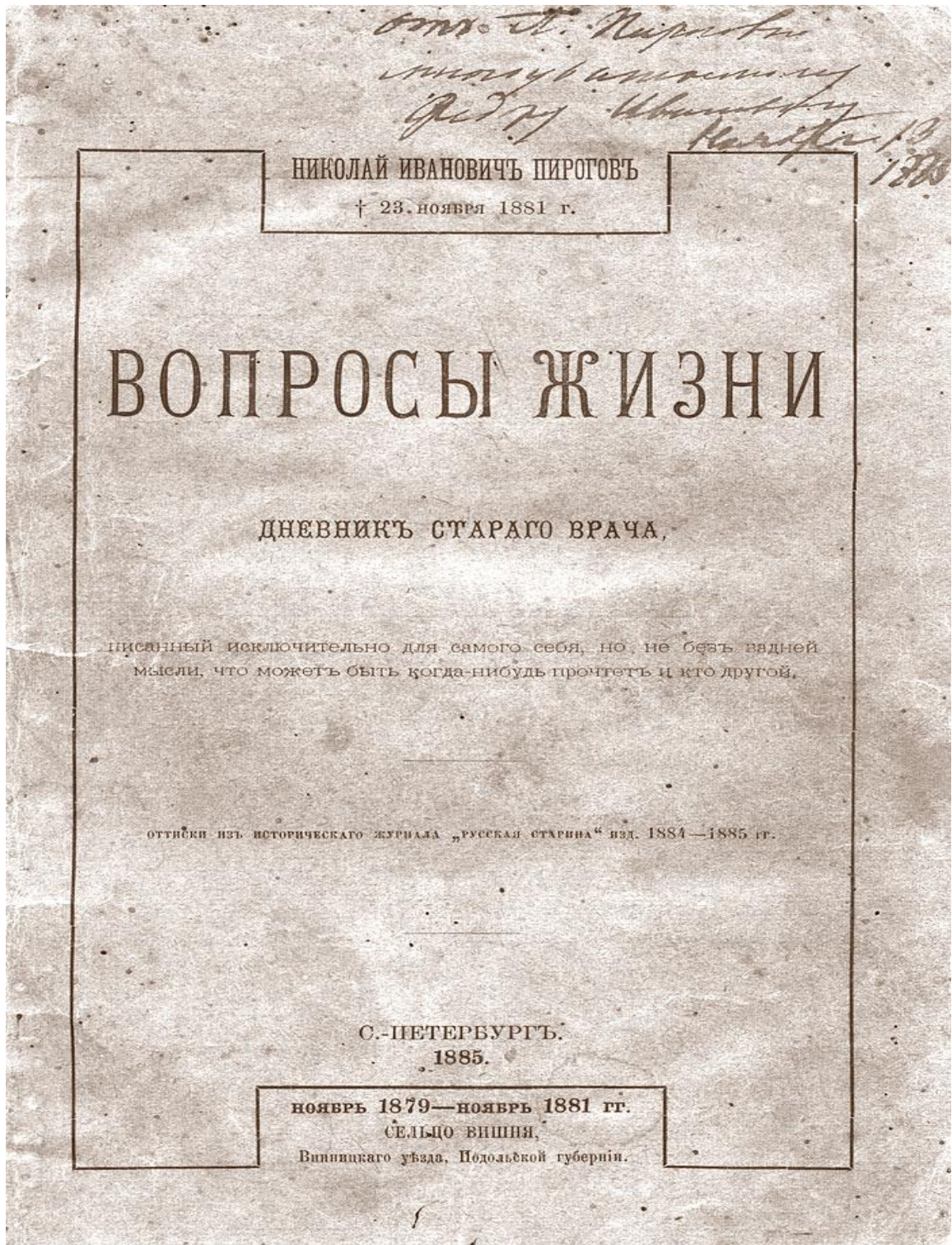
Цензура опять въ Министерствѣ народнаго просвѣщенія, и Корфъ жестоко опозорился на весь городъ.

¹⁾ До сихъ поръ въ біографіи *Н. И.* считалось, что онъ приобрѣлъ Вишню, когда рѣшилъ удалиться отъ государственныхъ дѣлъ и замѣть Цѣвлинатовъ.
²⁾ Прошедшая глава къ Кіевскимъ студентамъ въ 1861 г.

Титульний аркуш «Питання життя» (Щоденник старого лікаря).

Автор М.І. Пирогов

Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.pirogov.com.ua/fotogalereya_ua.htm?p_id=26

М.І. Пирогов з нянею Катериною Михайлівною. Худ. А. Сорока

Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://pirogov.com.ua/fotogalereya_ua.htm?p_id=8

Після операції. Худ. Л. Коштелянчук
Картина з 3-ї музейної зали Національного музею-садиби
М. І. Пирогова у м. Вінниця

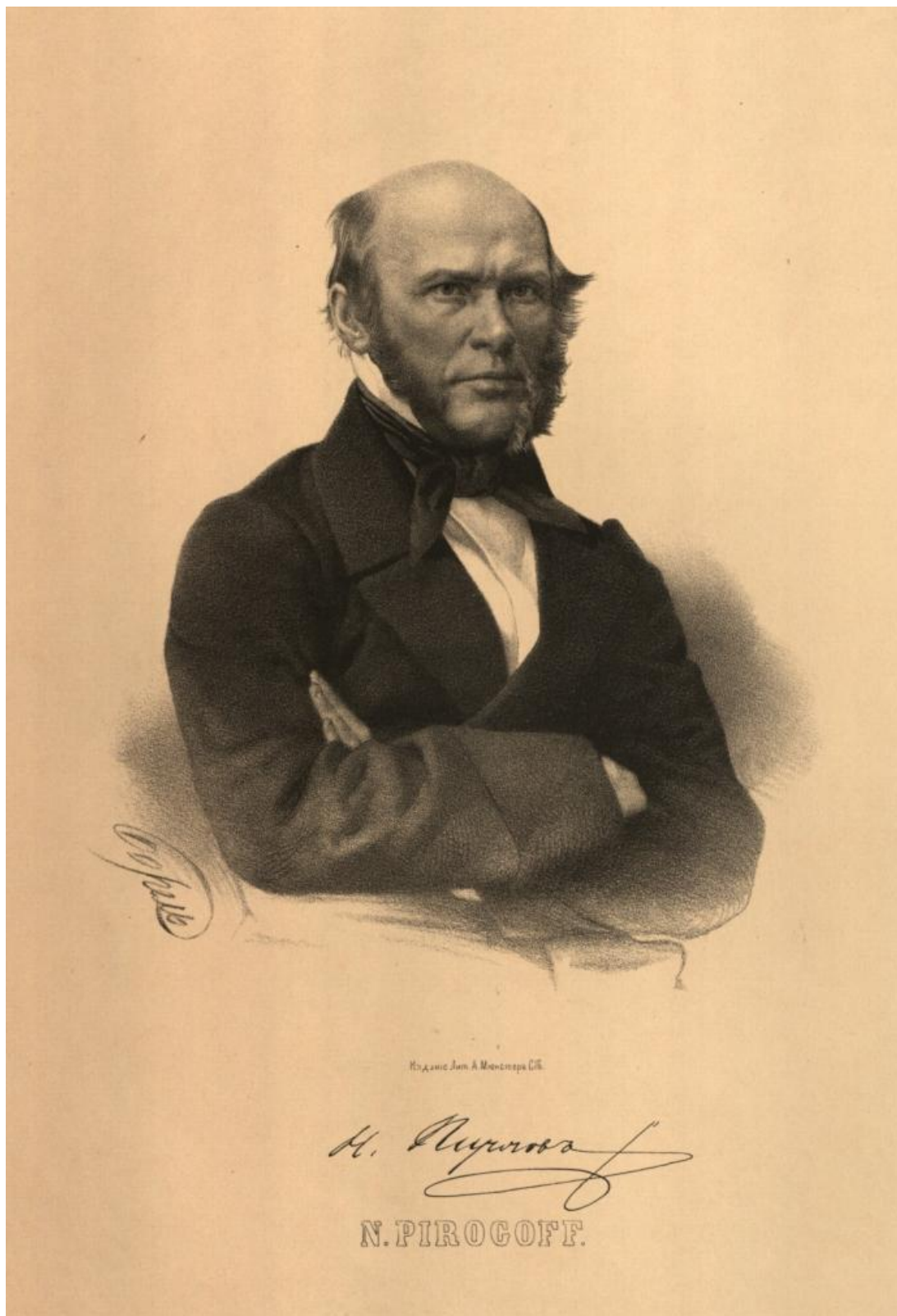
Джерело: Домашній архів Андрія Бойди.

М.І. Пирогов оглядає хворого Д.І. Менделєєва. Худ. І. Тихий

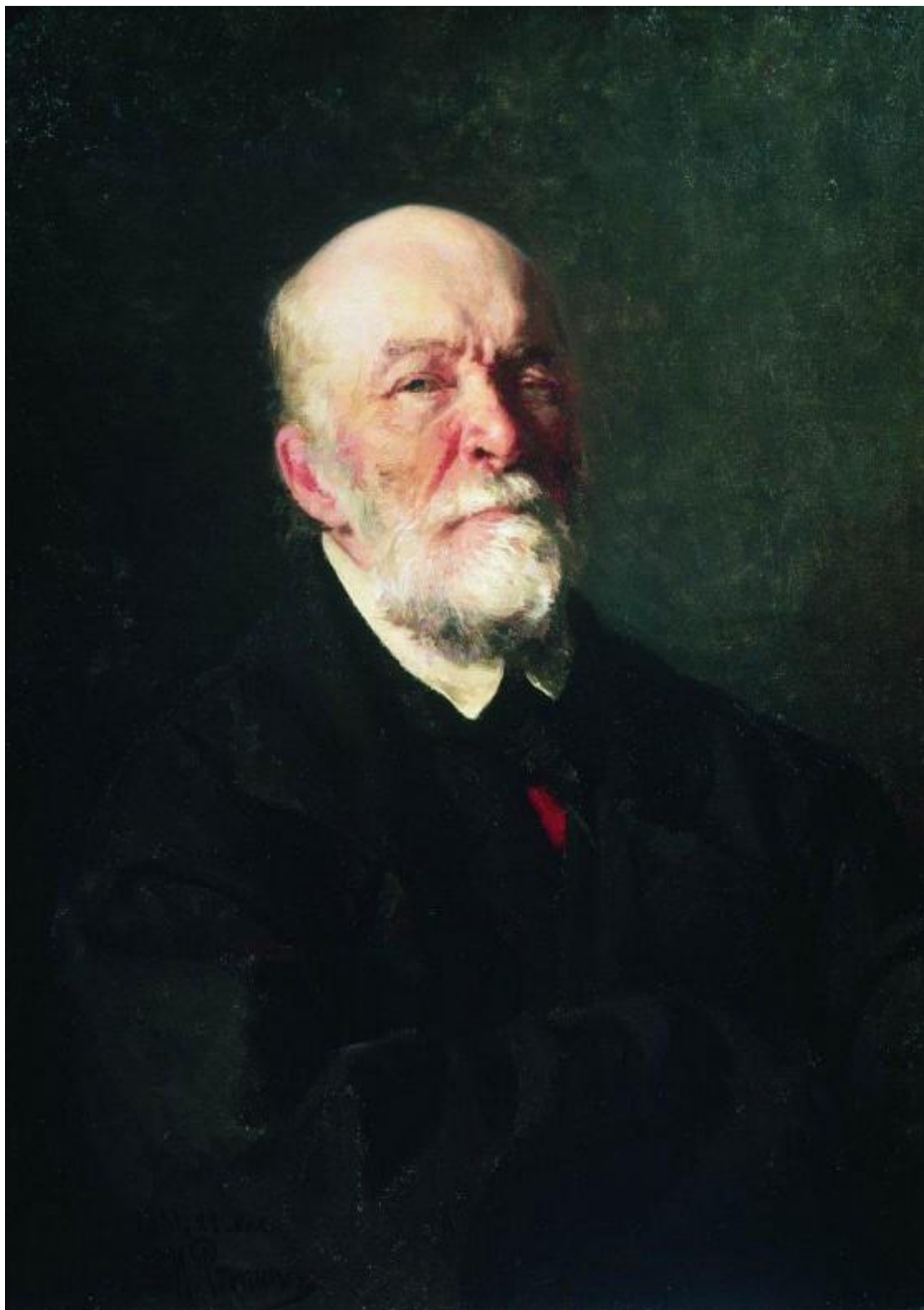
Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://pirogov.com.ua/fotogalereya_ua.htm?p_id=23

Додаток Е

Літографічний портрет М. І. Пирогова. Худ. П. Ф. Борельо. 1969 р.

Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
http://old.dnpb.gov.ua/scientific_information_work/suhomlynskiy/2111286

Портрет хірурга М. І. Пирогова. Худ. Ілля Рєпін. 1881 р.

Джерело: [Електронний ресурс]. – Режим доступу :
<https://gallerix.ru/album/Repin/pic/glrx-463208007>

**Акт на видачу на тимчасове використання автором наукової роботи
архівно-бібліотечних матеріалів, виданий співробітниками Національного
Музею-садиби М.І. Пирогова в м. Вінниця**

НАЦІОНАЛЬНИЙ МУЗЕЙ-САДИБА М.І.ПИРОГОВА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Генеральний директор

Гулько П. М. Гулько П. М.

«16» лютого 2019 р.

АКТ № 38

про видачу предметів на тимчасове зберігання
«16» лютого 2019 р.

Ми, що нижче підписалися:

Представники Національного музею-садиба М. І. Пирогова

головний зберігач фондів *Маршинова Злата Степанівна*,
(прізвище, ім'я, по-батькові)

науковий співробітник *Вішніченко Ольга Едуардівна*, з одного боку,
(назва фонду, прізвище, ім'я, по-батькові)

та представник *Бойда Андрій Васильович, ФНУ і.м. Ю. Сіверського*, з другого боку,
(назва музею, організації, установи, приватна особа, прізвище, ім'я, по-батькові)

склали цей акт про те, що перші видали, а другий прийняв з метою *написання*
наукових статей на тимчасове зберігання
(назва музею, організації, установи, приватна особа)

терміном від «17» лютого 2019 р. до «17» лютого 2019 р. такі предмети:

№ з/п	Назва та стислий опис предмета	Шифр та номер за кн.надходжень та інв. кн.	Матеріал	Техніка	Розміри	Стан збереженості	Кількість	Примітка
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	<i>Пирогов М.І. Цікаві речі пераіокозвкисе ссшиссисе м, 1985</i>	<i>КМ-9100 К-1530</i>	<i>папір друк картон</i>			<i>задов.</i>	<i>1</i>	
2	<i>Суханч. шоло Н.К. Обличчя велико-перало-сизескаї рсметельності великого фус.чсмаю М.І. Пирогова. Мюн-хен, 1955, с.118-113</i>	<i>КМ-8433 8432 8434</i>	<i>папір ма-ши-нопис</i>			<i>задов.</i>	<i>1</i>	
3	<i>Русский враз. -1918.- N13-16</i>	<i>КМ-9375 К-1561</i>	<i>папір друк</i>			<i>задов.</i>	<i>1</i>	

Усього за актом видано *3 (три)* предметів.
(кількість шифрами і прописом)

Акт складений у трьох примірниках і виданий особам, які його підписали.

Видали: головний зберігач фондів *Маршинова*

науковий співробітник *Вішніченко*

Прийняв: *Бойда*

Під час роботи з газетним джерелом в Національному музеї-садибі

М. І. Пирогова. м. Вінниця. 16 жовтня 2019 р.

Джерело: Домашній архів Андрія Бойди.

**Осінні шати садиби с. Вишні М. І. Пирогова,
де розмішений музей хірурга й педагога. м. Вінниця. 17 жовтня 2019 р.**

Джерело: Домашній архів Андрія Бойди.

Програма науково-практичної конференції
«Роль Національного музею-садиби М.І. Пирогова у формуванні
загальноосвітнього та медичного простору України»
(м. Вінниця, 5 грудня 2019 р.), де поміщена тема доповіді
«Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова» (у співавторстві)

ПРОГРАМА КОНФЕРЕНЦІЇ

Початок роботи о 10.00.

Відкриття конференції, вітальне слово:

Гулько Петро Маркович, генеральний директор Національного музею-садиби М.І. Пирогова, к.м.н., заслужений лікар України, лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки, почесний професор ВНМУ ім. М. І. Пирогова.

Доповіді:

1. **Коваленко Л. Г.**, перший заступник генерального директора Національного музею-садиби М.І. Пирогова. *«Освітня роль музею в загально-гуманітарному вихованні молоді на сучасному етапі».*
2. **Задорожнюк О. В.**, викладач кафедри соціальної медицини та організації охорони здоров'я ВНМУ ім. М.І. Пирогова. *«Досвід М.І. Пирогова в організації охорони здоров'я та його значення для сьогодення».*
3. **Антощук К. Ф.**, завідувач науково-екскурсійного відділу Національного музею-садиби М.І. Пирогова. *«Педагогічні праці М. І. Пирогова».*
4. **Коваленко В. О.**, доцент кафедри анатомії людини ВНМУ ім. М. І. Пирогова. *«Традиції кафедри анатомії людини ВНМУ у вихованні майбутніх лікарів на працях М. І. Пирогова».*
5. **Лук'янець А. В.**, заступник декана торговельно-економічного інституту КНТЕУ. *«Співпраця Національного музею-садиби М. І. Пирогова з освітніми осередками: сучасний етап та перспективи розвитку».*
6. **Гайдуков В. О.**, вчений секретар Національного музею-садиби М.І. Пирогова. *«Суспільно-педагогічна діяльність М. І. Пирогова у першу революційну ситуацію в Росії».*
7. **Войнаровський А. В.**, доцент кафедри історії та культури ВДПУ ім. М. Коцюбинського. *«Стан медицини Поділля на зламі XIX та XX сторіччя».*
8. **Верлан-Кульшенко О. О.**, викладач кафедри патологічної анатомії, судової медицини та права ВНМУ ім. М. І. Пирогова, *«Формування гуманістично-орієнтованих компетентностей у студентів-медиків в умовах волонтерської діяльності у військовому госпіталі».*
9. **Клибанська Н. П.**, магістрант ВДПУ ім. М. Коцюбинського. *«Вплив М. І. Пирогова на розвиток медицини Східно-Українського Поділля на початку XX століття».*
10. **Килимнюк Л. О.**, магістрант ВНМУ ім. М. І. Пирогова. *«Сучасні аспекти вивчення методики кістково-пластичної ампутації гомілки за М. І. Пироговим в процесі післядипломної підготовки лікаря ортопеда-травматолога».*
11. **Раціборинська-Полякова Н. В.**, доцент кафедри психіатрії, наркології та психотерапії з курсом ПО ВНМУ ім. М. І. Пирогова. *«Історичні особливості формування фахового менталітету лікаря».*
12. **Бойда А., Королько А. З.**, Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника. *«Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова».*

Джерело: Домашній архів Андрія Бойди.

Аналіз анкетування респондентів (студентів, учнів, викладачів і вчителів)

Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника та шкіл м. Івано-Франківська

Зразок анкети

Преамбула

Дорогий учасник анкети!

Для об'єктивного і комплексного вивчення науково-педагогічної спадщини відомого вченого Миколи Івановича Пирогова (1810–1881) та кореляції (зіставлення, взаємозв'язку) його ідей з сучасними освітніми реформами в Україні запрошуємо Вас стати учасником соціологічного дослідження з питань організації навчально-освітнього процесу в школі/університеті. Отримані дані будуть використані для удосконалення системи навчання у середній/вищій школі.

Анкета носить анонімний характер. Відповіді будуть використовуватися лише в узагальненому вигляді. Уважно прочитайте запитання та виберіть ту відповідь, яка Вам найбільше підходить. Наукова цінність дослідження залежить від точності та щирості Ваших відповідей.

Дайте відповідь на кожне твердження позначивши ту цифру, яка найкраще відображає Вашу думку (5 – найвища, 1 – найнижча)

5	4	3	2	1
Повністю погоджуюсь	Частково погоджуюсь	Важко відповісти	Частково не погоджуюсь	Повністю не погоджуюсь

Питання анкетування

1	Не соціальне походження, а вміння, схильності та любов до праці повинні відіграти вирішальну роль для молоді людини у виборі її майбутньої професії	5	4	3	2	1
2	Патріотизм в освітній сфері ґрунтується не на приналежності до пануючих в країні ідеалах виключності нації, а на ідеалах виховання	5	4	3	2	1

3	Система фізичних/моральних покарань породжує в школяра/студента страх, який не дозволяє йому прийняти адекватно правильні рішення під час навчання та родинного виховання	5	4	3	2	1
4	Освіта у приватних школах (вихідного дня) підніме рівень підготовки школярів/студентів	5	4	3	2	1
5	Непотизм («кумівство») – руйнівний чинник якісної праці вчителів/викладачів у школі/університеті	5	4	3	2	1
6	Щомісячний/щотижневий вихід стінгазет (в т. ч. й в електронних соціальних мережах) є важливим чинником для обміну думками учителів і викладачів, школярів/студентів різних спеціальностей та навчальних закладів з найрізноманітніших питань навчання та виховання в школі/університеті	5	4	3	2	1
7	Навчальні та позашкільні (позааудиторні) гурткові заняття для школярів/студентів необхідно проводити в музеях та бібліотеках, таким чином прищеплювати їхню любов до мистецтва	5	4	3	2	1
8	Децентралізація/автономія функціонування шкіл/університетів – ефективний метод освітнього менеджменту, аніж централізоване та бюрократичне управління, при якому не можна реалізувати всі потреби освітніх закладів	5	4	3	2	1
9	Невтручання громадських, політичних і релігійних організацій є якісним чинником в організацію національно-патріотичного і духовного виховання школяра/студента	5	4	3	2	1
10	Заклади освіти (школи/університети) – це своєрідне дзеркало, барометр суспільства	5	4	3	2	1

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 1 анкетного листка:**

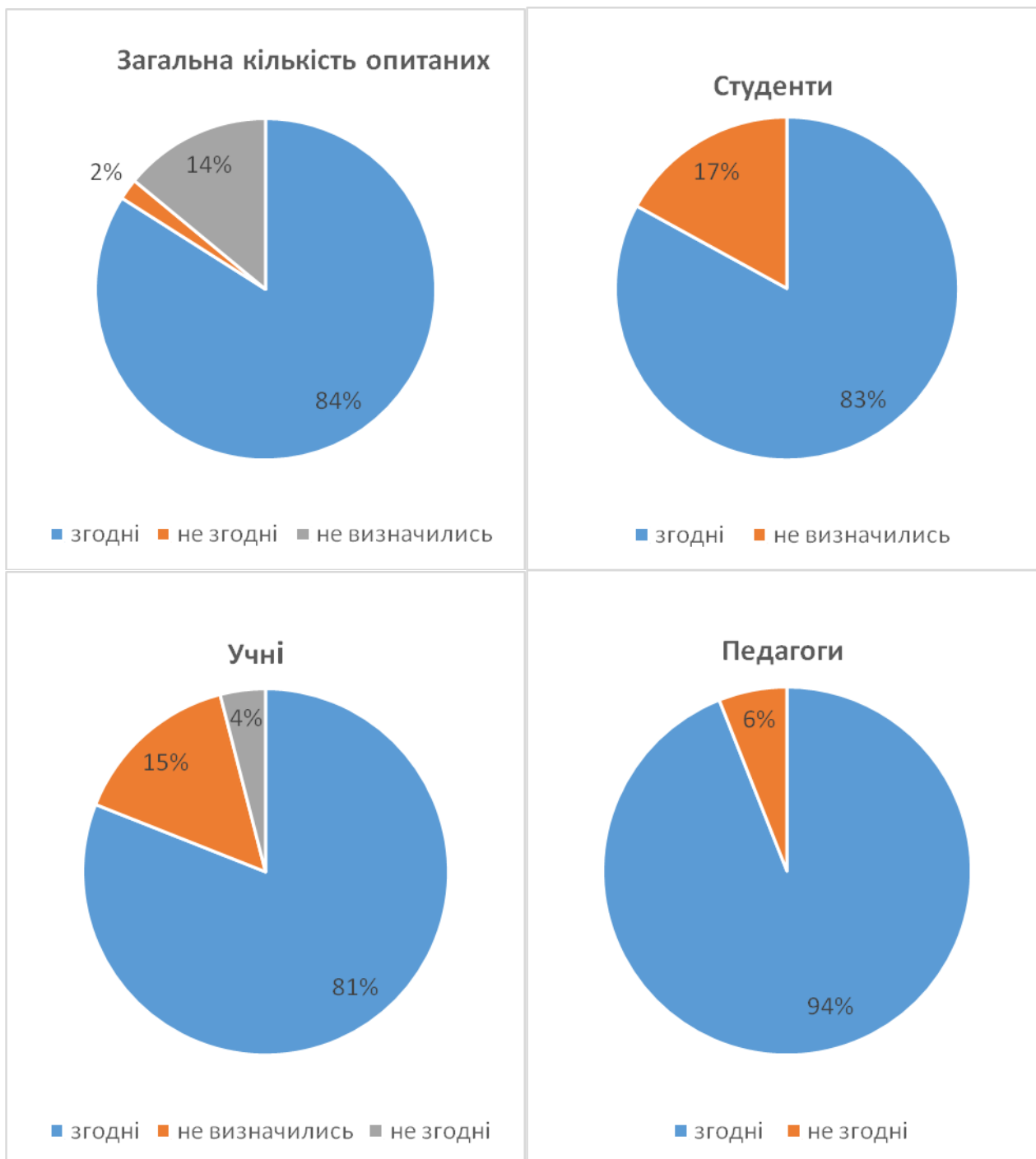
*«Не соціальне походження, а вміння, схильності та любов до праці повинні
відіграти вирішальну роль для молодого людини у виборі її майбутньої професії»*

Додаток Й.3

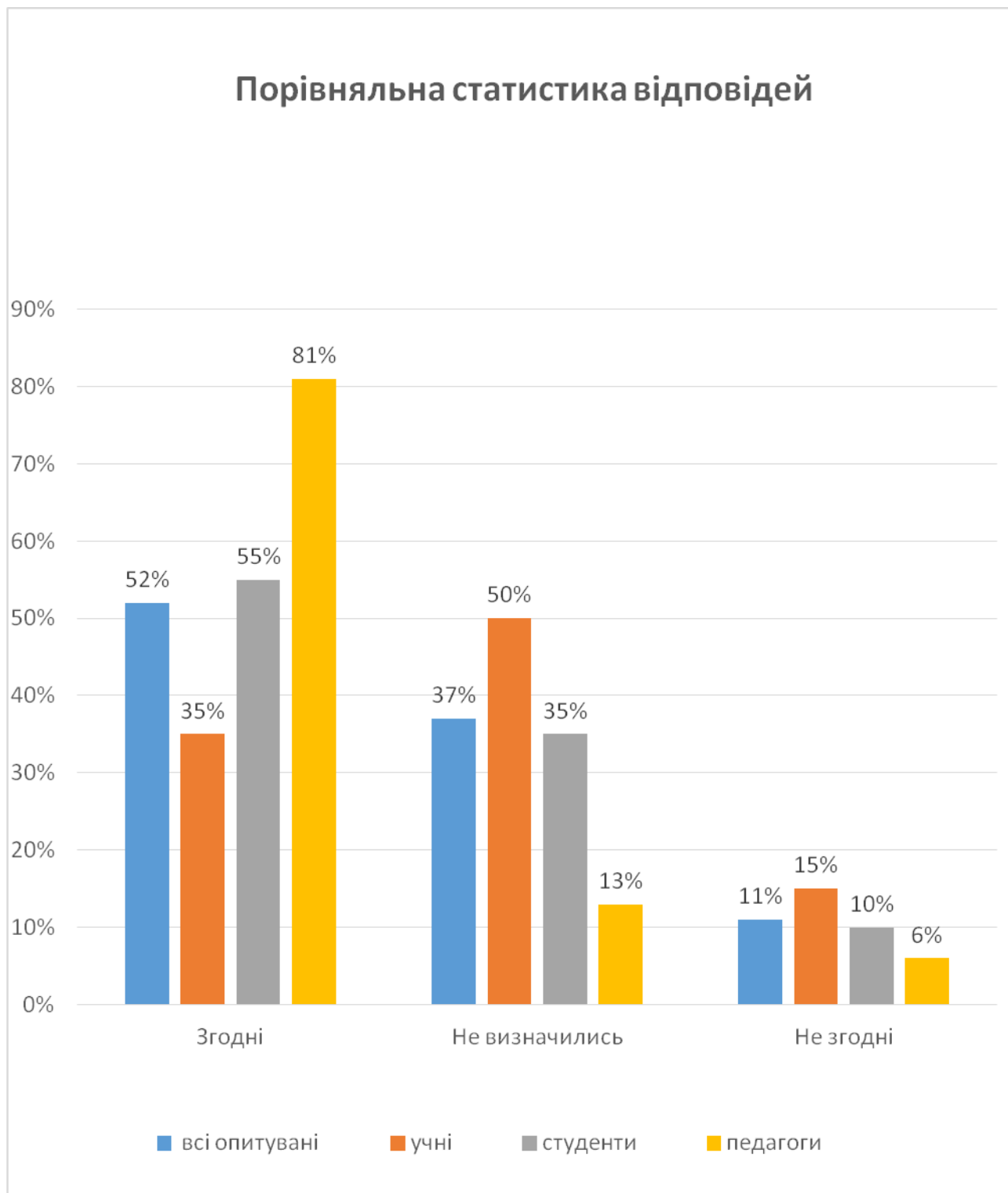
Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою на питання № 1 анкетного листка:

«Не соціальне походження, а вміння, схильності та любов до праці повинні відіграти вирішальну роль для молодого людини у виборі її майбутньої професії»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 2 анкетного листка:**

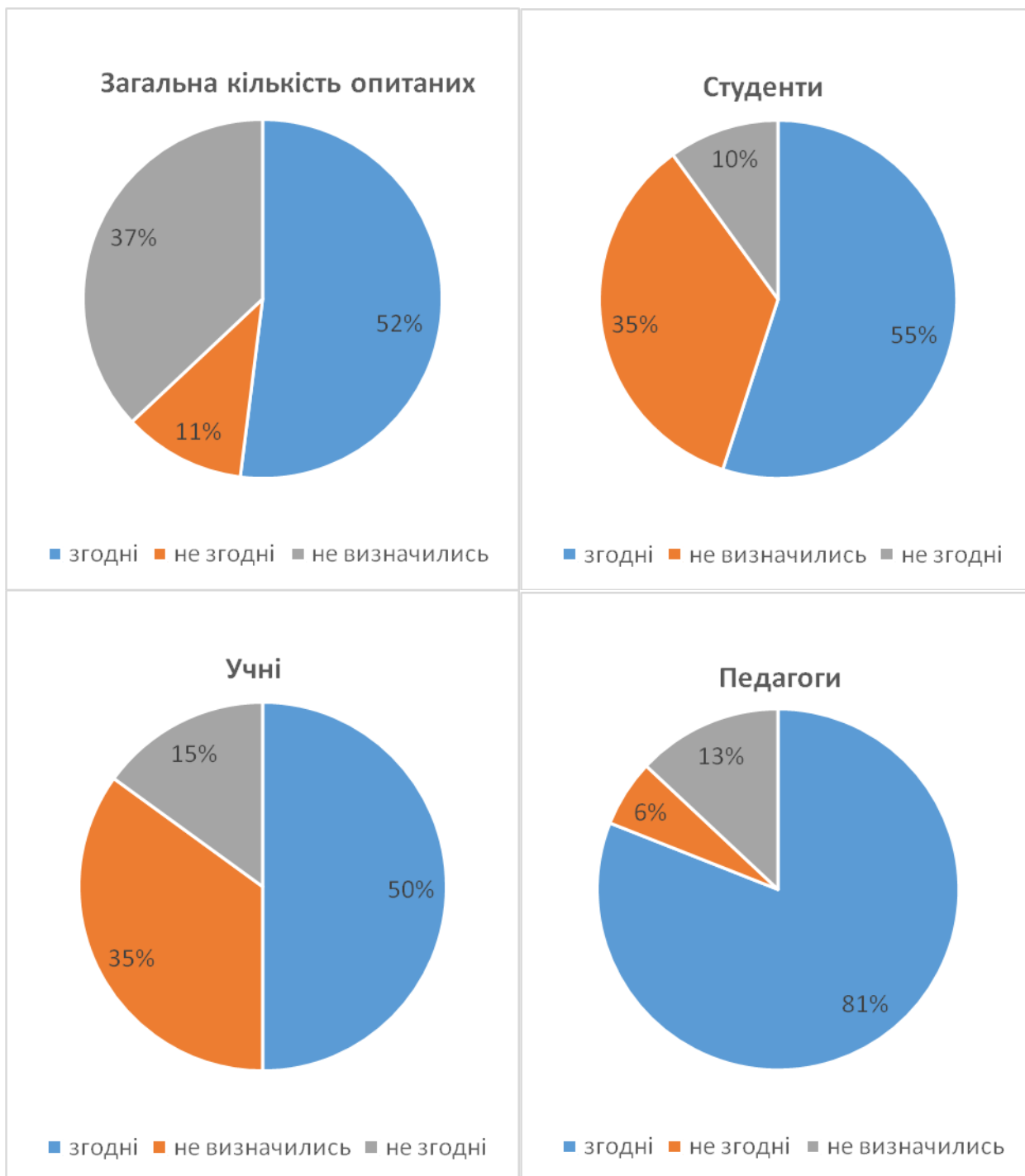
«Патріотизм в освітній сфері ґрунтується не на приналежності до пануючих в країні ідеалах виключності нації, а на ідеалах виховання»

Додаток Й.5

**Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів
за соціально-професійною/віковою ознакою
на питання № 2 анкетного листка:**

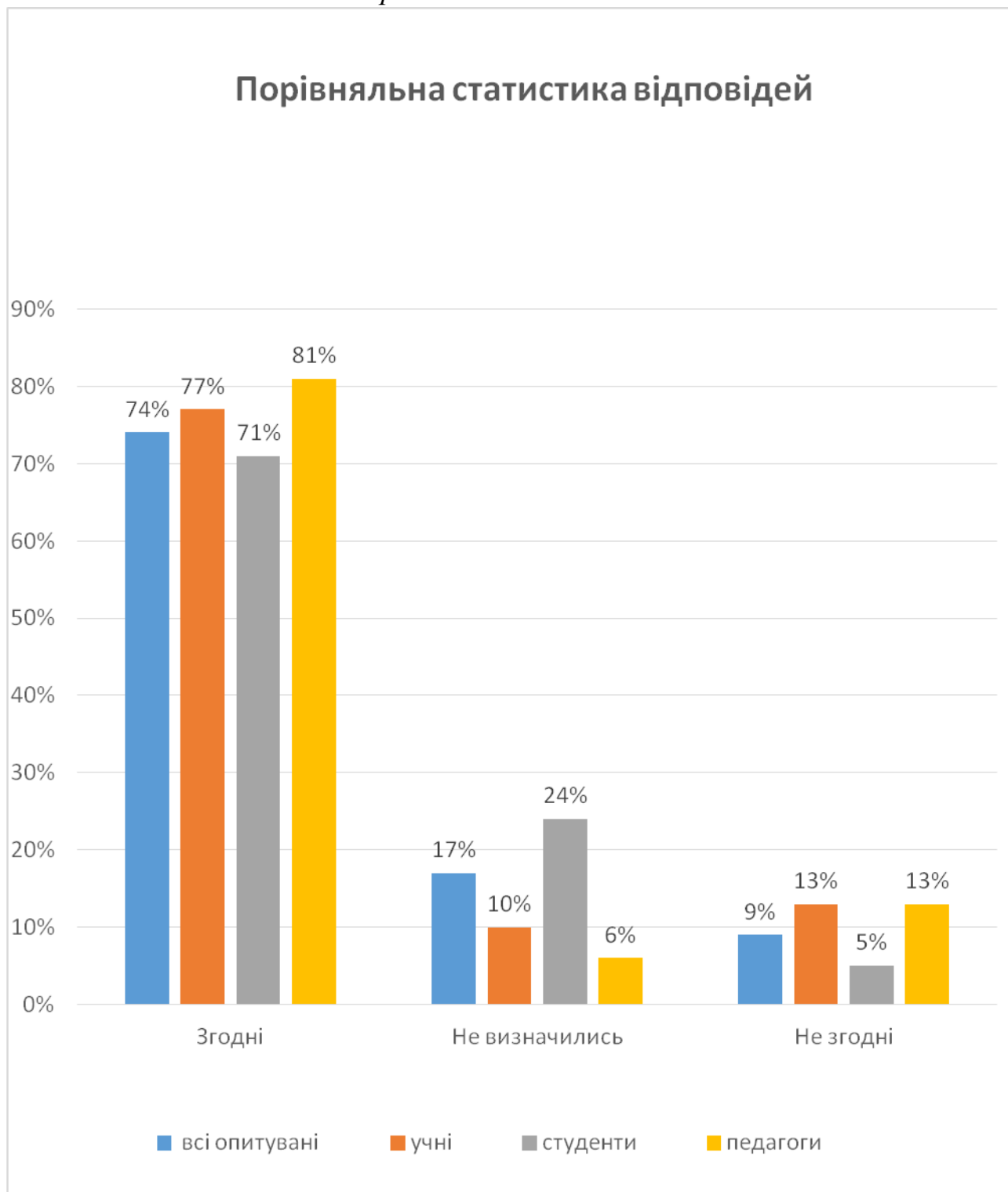
«Патріотизм в освітній сфері ґрунтується не на приналежності до пануючих в країні ідеалах виключності нації, а на ідеалах виховання»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 3 анкетного листка:**

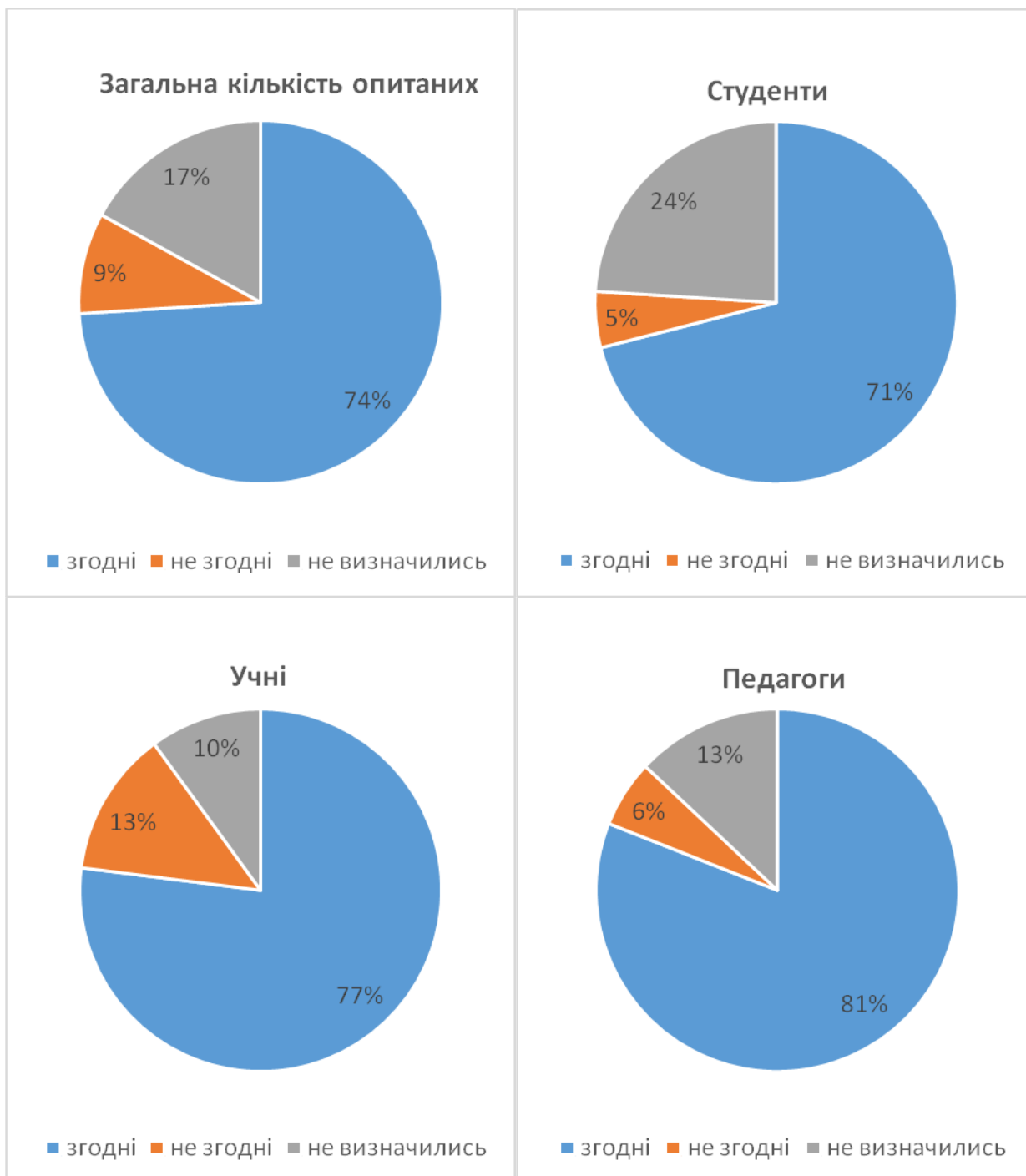
*«Система фізичних/моральних покарань породжує в школяра/студента страх,
який не дозволяє йому прийняти адекватно правильні рішення під час навчання
та родинного виховання»*

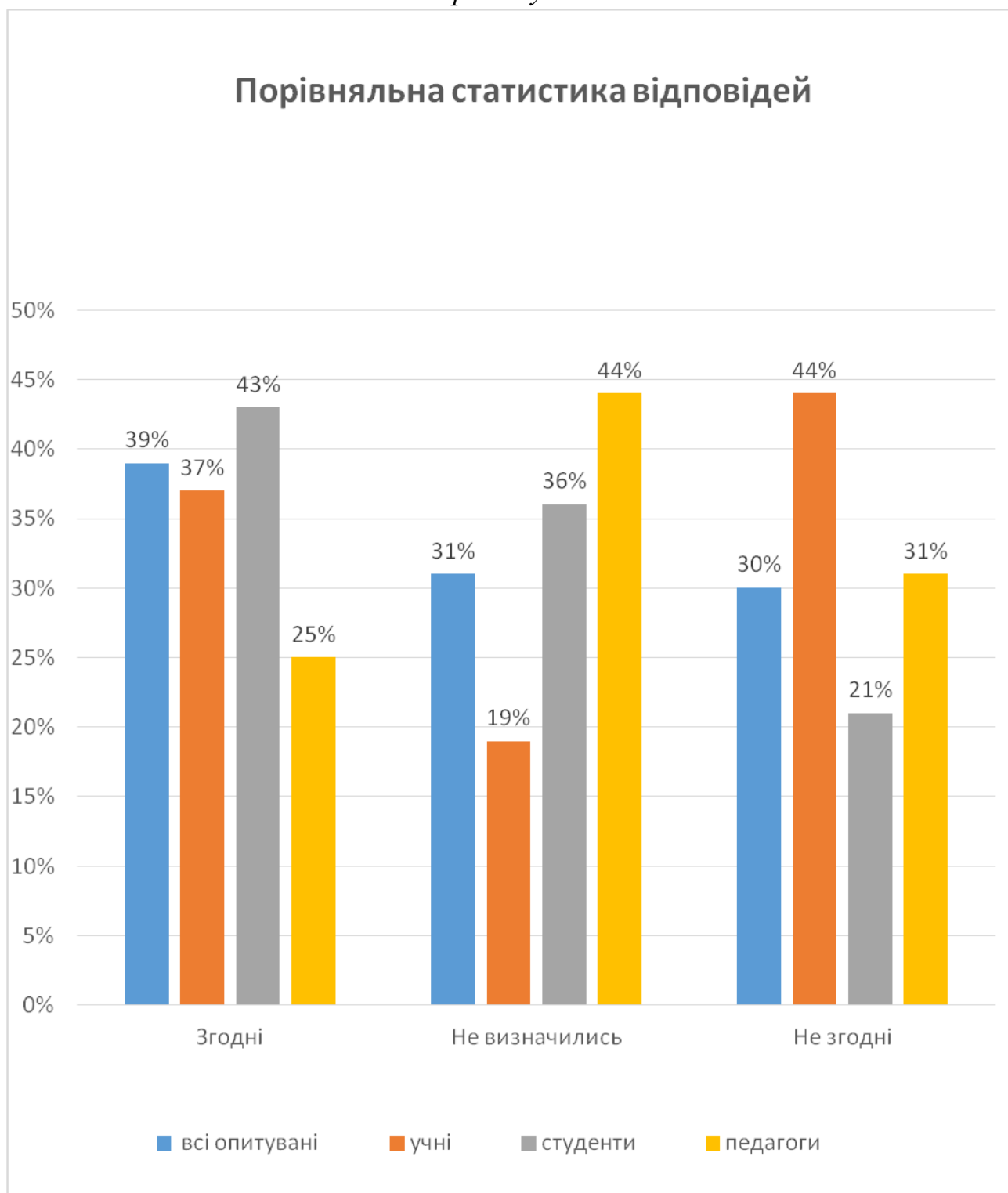
Додаток Й.7

Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою на питання № 3 анкетного листка:

«Патріотизм в освітній сфері ґрунтується не на приналежності до пануючих в країні ідеалах виключності нації, а на ідеалах виховання»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 4 анкетного листка:
«Освіта у приватних школах (вихідного дня) підніме рівень підготовки
школярів/студентів»**

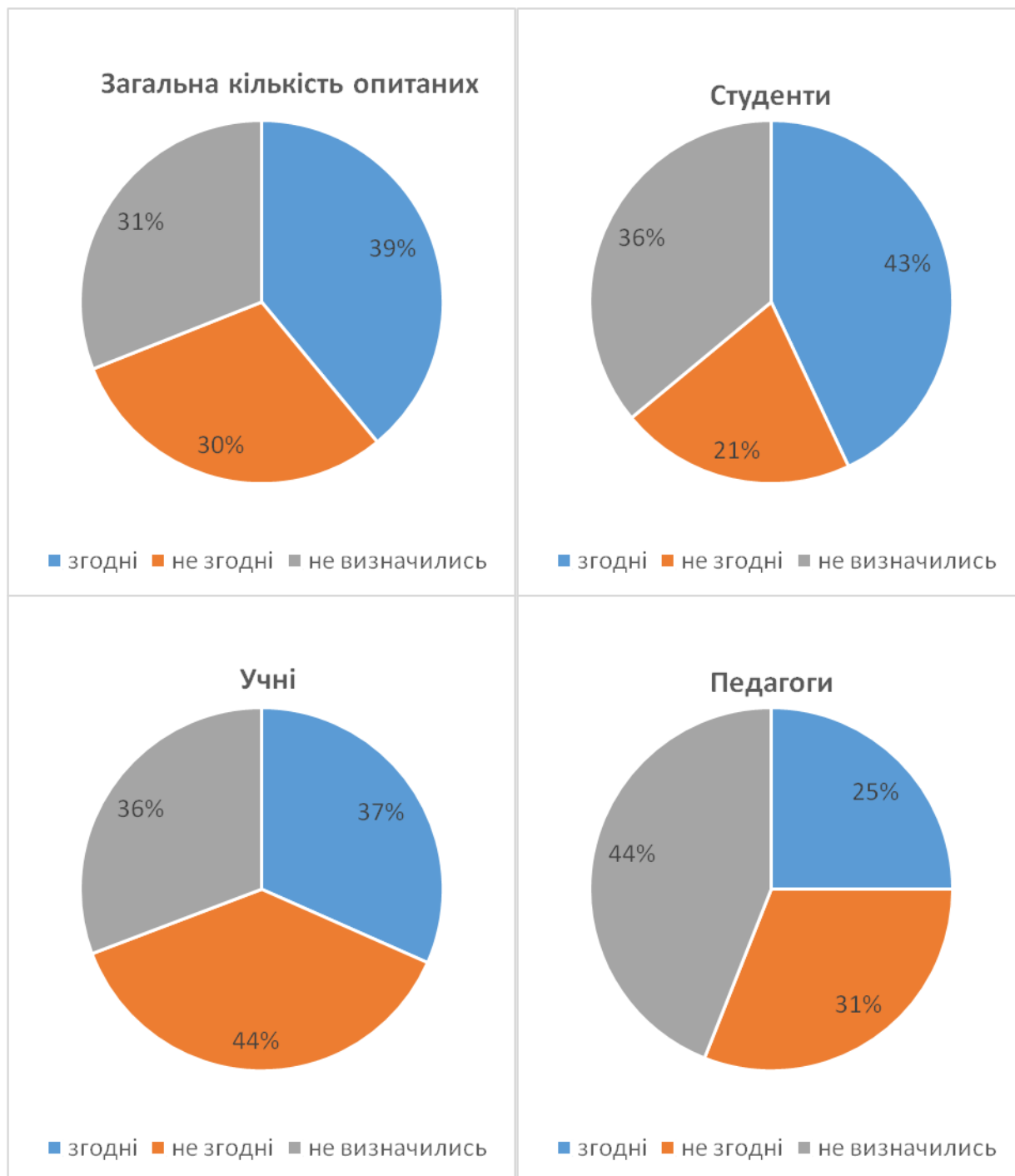

Додаток Й.9

Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою

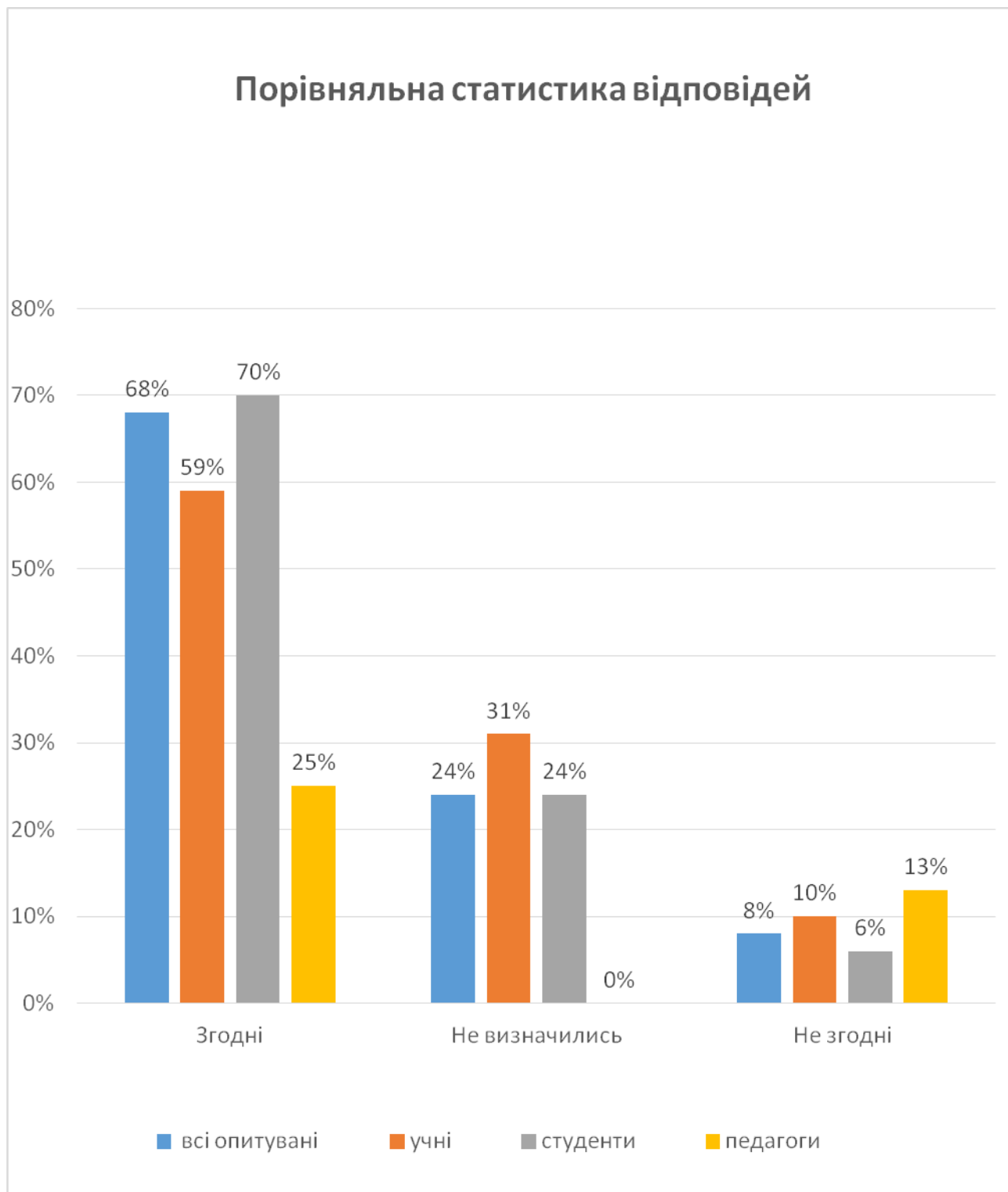
на питання № 4 анкетного листка:

«Освіта у приватних школах (вихідного дня) підніме рівень підготовки школярів/студентів»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 5 анкетного листка:**

«Непотизм («кумівство») – руйнівний чинник якісної праці вчителів/викладачів у школі/університеті»

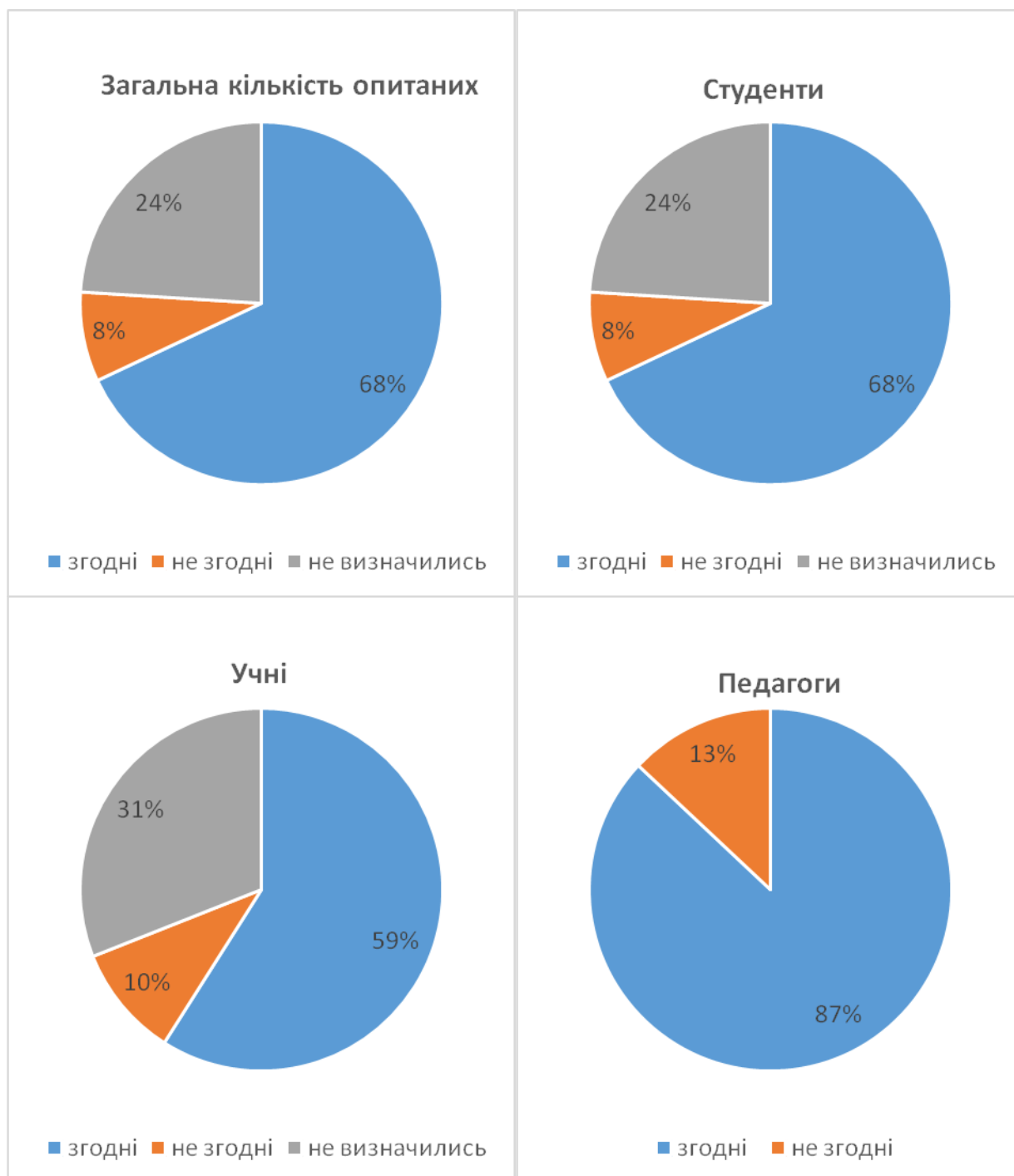

Додаток Й.11

Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою

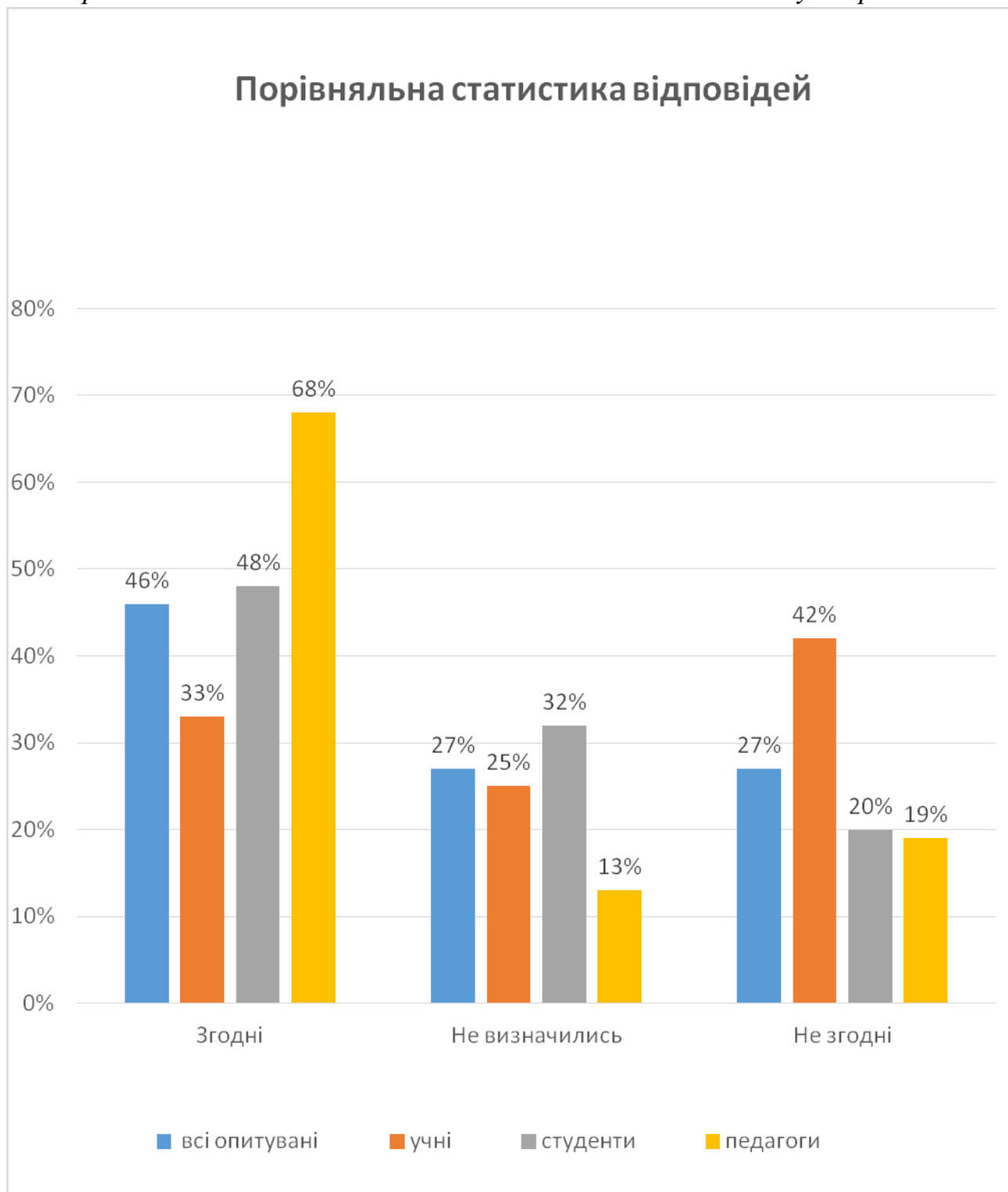
на питання № 5 анкетного листка:

«Непотизм («кумівство») – руйнівний чинник якості праці вчителів/викладачів у школі/університеті»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 6 анкетного листка:**

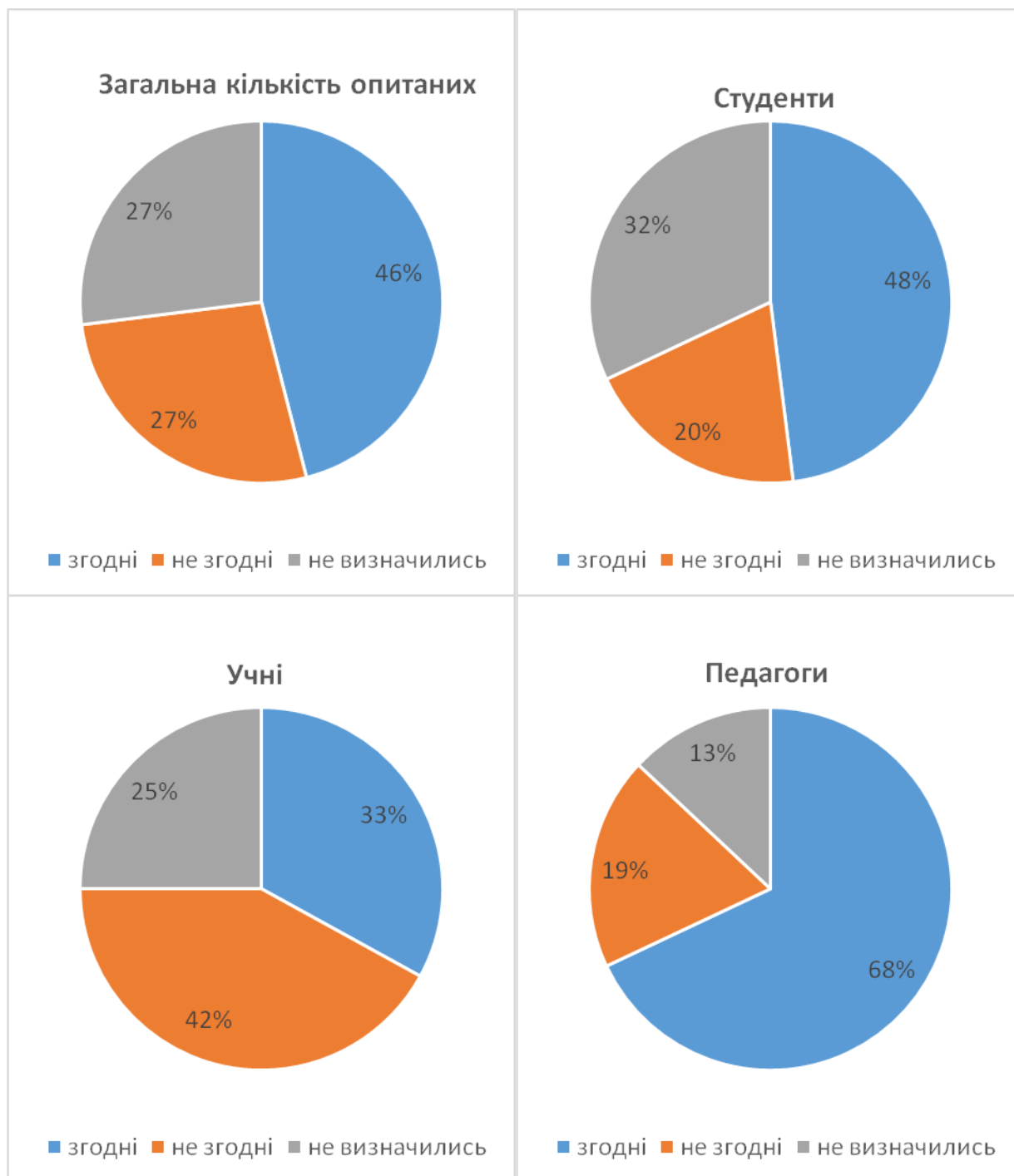
«Щомісячний/щотижневий вихід стінгазет (в т. ч. й в електронних соціальних мережах) є важливим чинником для обміну думками учителів і викладачів, школярів/студентів різних спеціальностей та навчальних закладів з найрізноманітніших питань навчання та виховання в школі/університеті»

Додаток Й.13

Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою на питання № 6 анкетного листка:

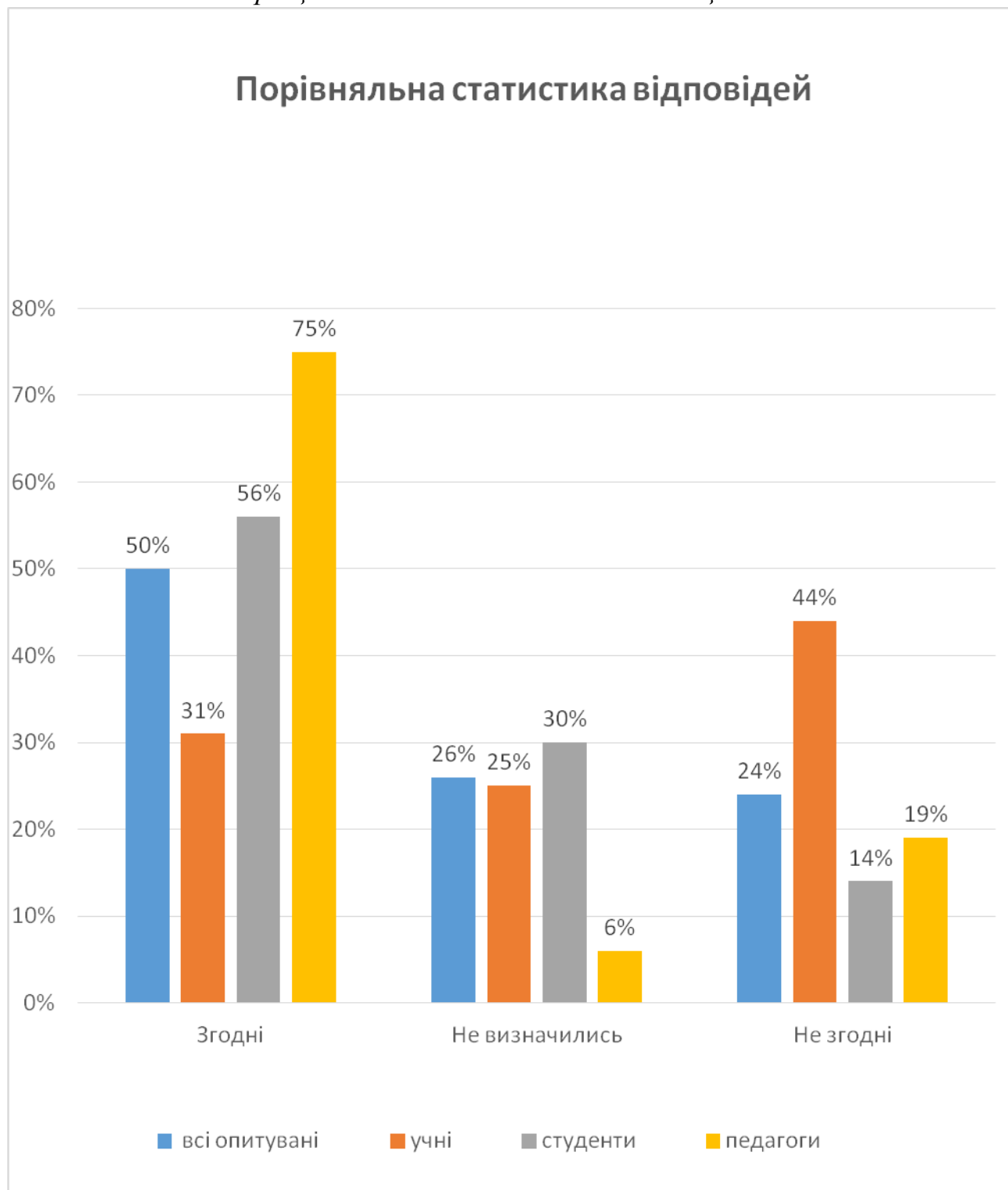
«Щомісячний/щотижневий вихід стінгазет (в т. ч. й в електронних соціальних мережах) є важливим чинником для обміну думками учителів і викладачів, школярів/студентів різних спеціальностей та навчальних закладів з найрізноманітніших питань навчання та виховання в школі/університеті»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 7 анкетного листка:**

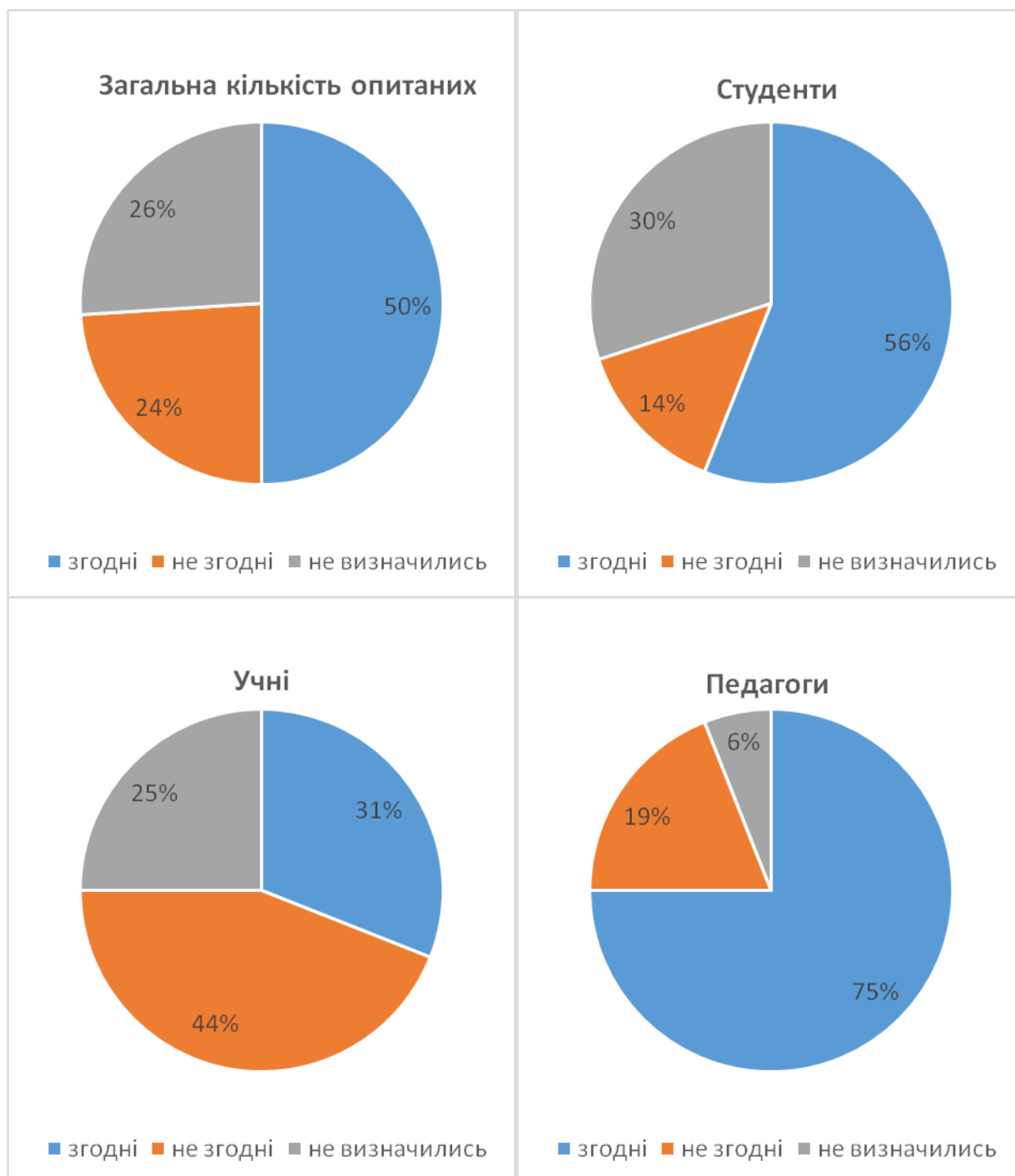
*«Навчальні та позашкільні (позааудиторні) гурткові заняття для
школярів/студентів необхідно проводити в музеях та бібліотеках, таким чином
прищеплювати їхню любов до мистецтва»*

Додаток Й.15

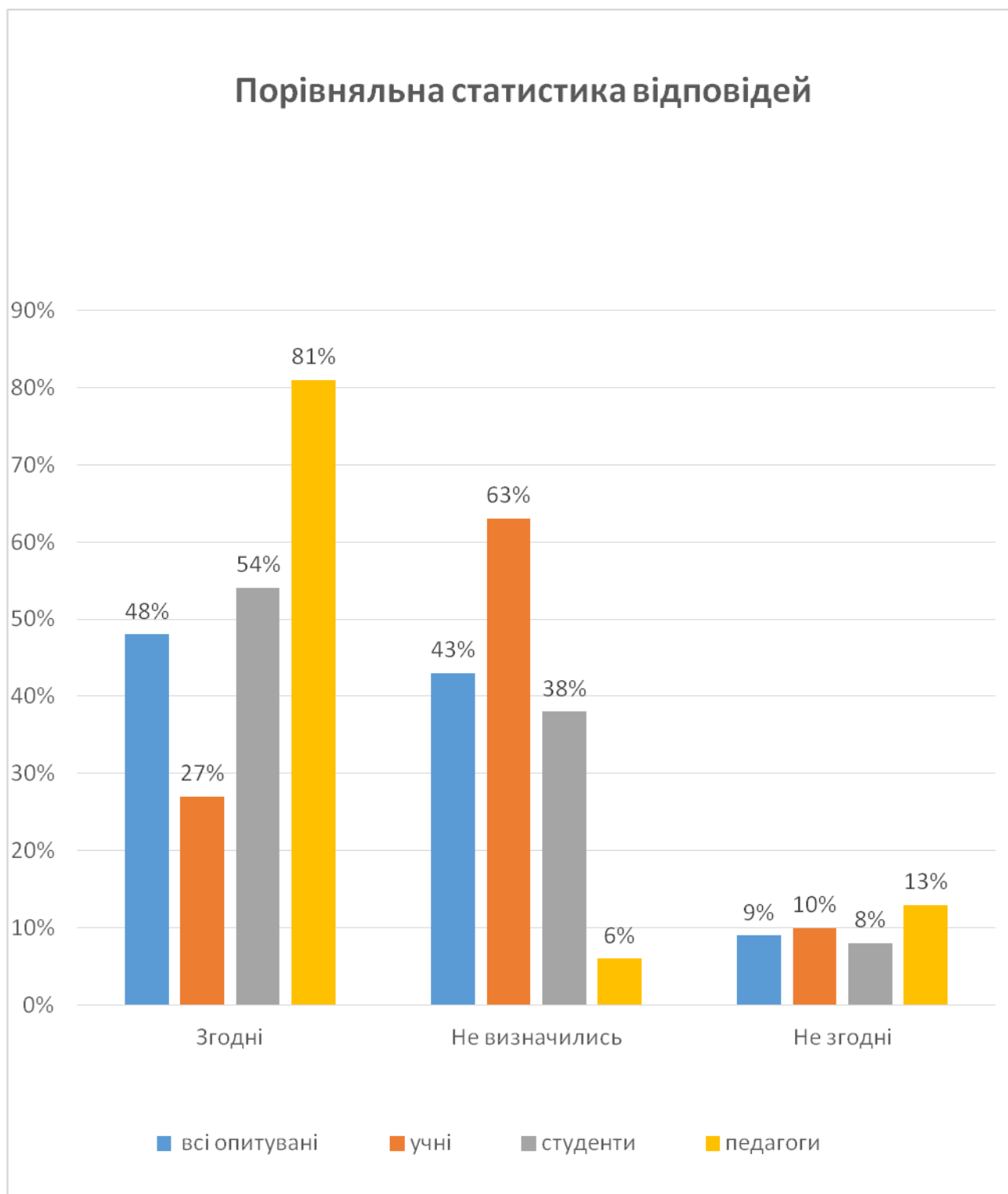
Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою на питання № 7 анкетного листка:

«Навчальні та позашкільні (позааудиторні) гурткові заняття для школярів/студентів необхідно проводити в музеях та бібліотеках, таким чином прищеплювати їхню любов до мистецтва»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 8 анкетного листка:**

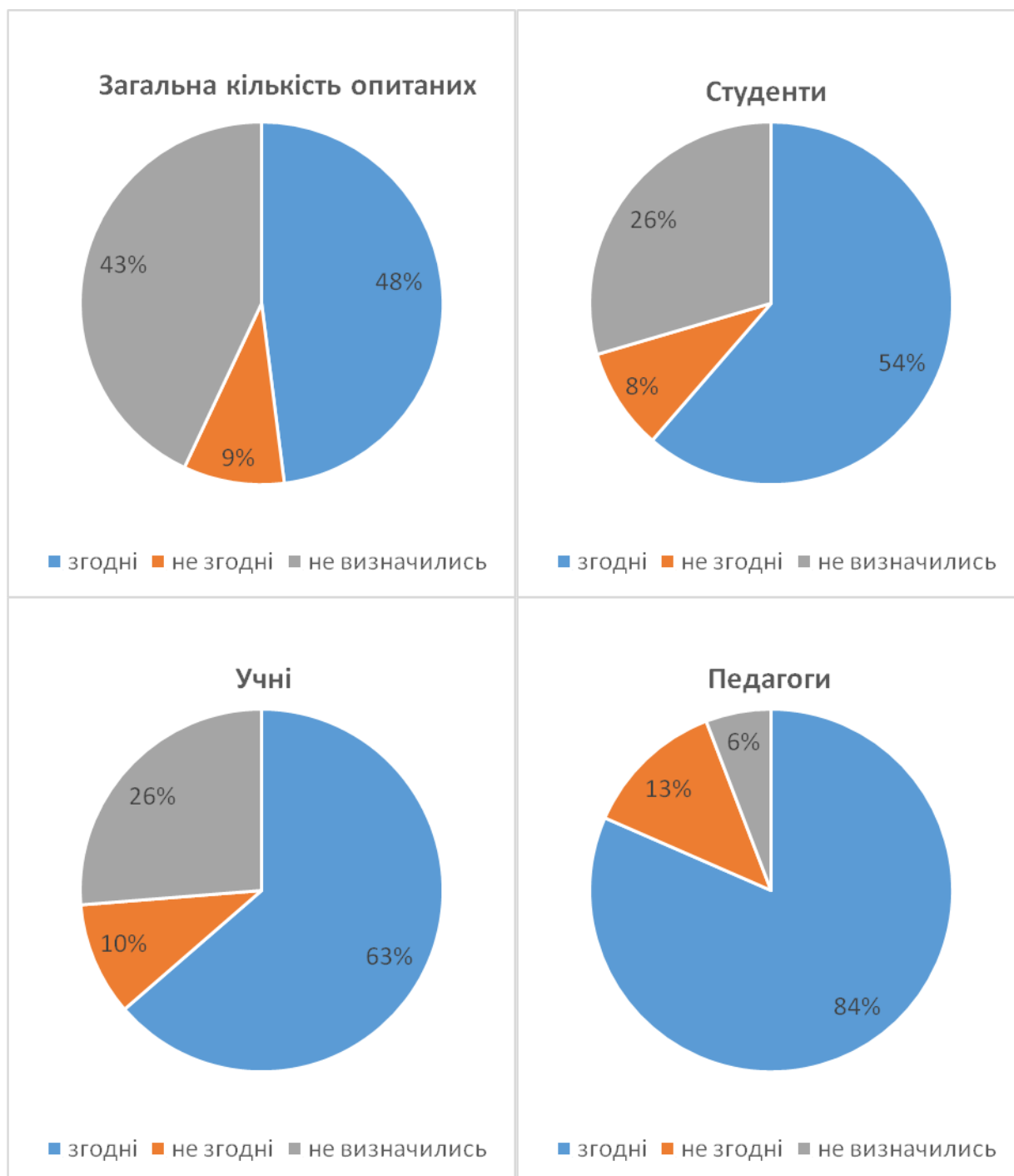
«Децентралізація/автономія функціонування шкіл/університетів – ефективний метод освітнього менеджменту, аніж централізоване та бюрократичне управління, при якому не можна реалізувати всі потреби освітніх закладів»

Додаток Й.17

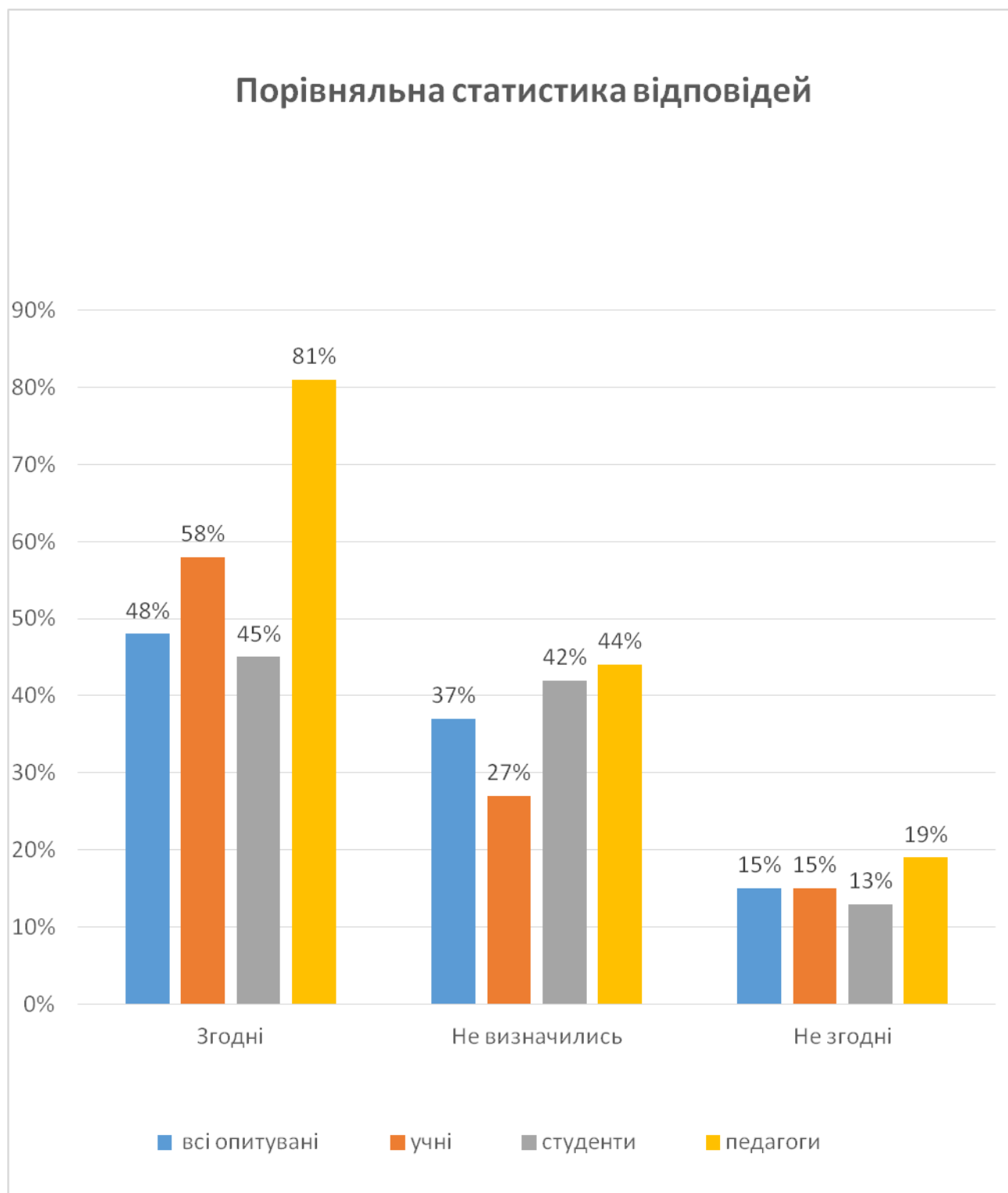
Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою на питання № 8 анкетного листка:

«Децентралізація/автономія функціонування шкіл/університетів – ефективний метод освітнього менеджменту, аніж централізоване та бюрократичне управління, при якому не можна реалізувати всі потреби освітніх закладів»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 9 анкетного листка:**

«Невтручання громадських, політичних і релігійних організацій є якісним чинником в організацію національно-патріотичного і духовного виховання школяра/студента»

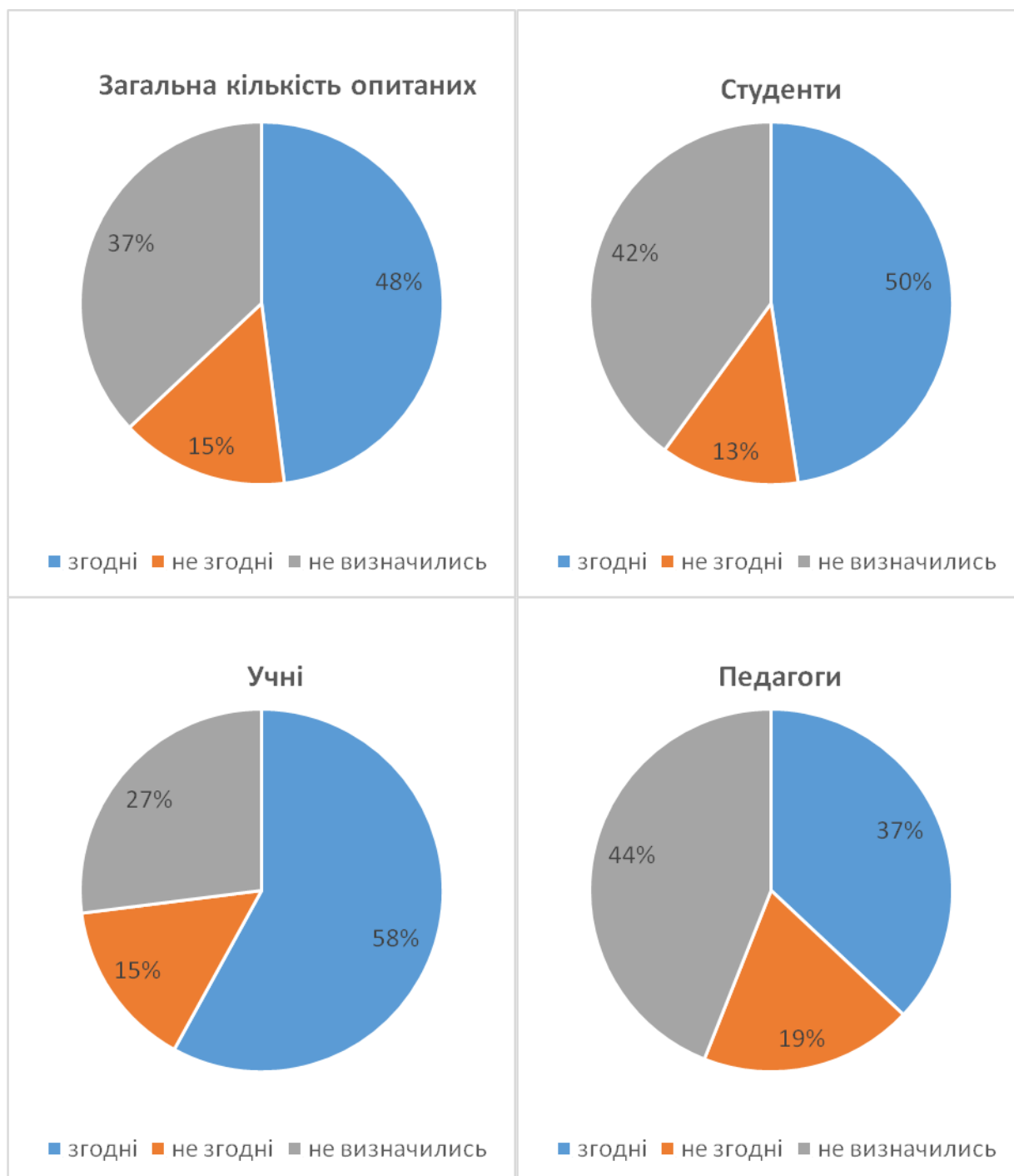

Додаток Й.19

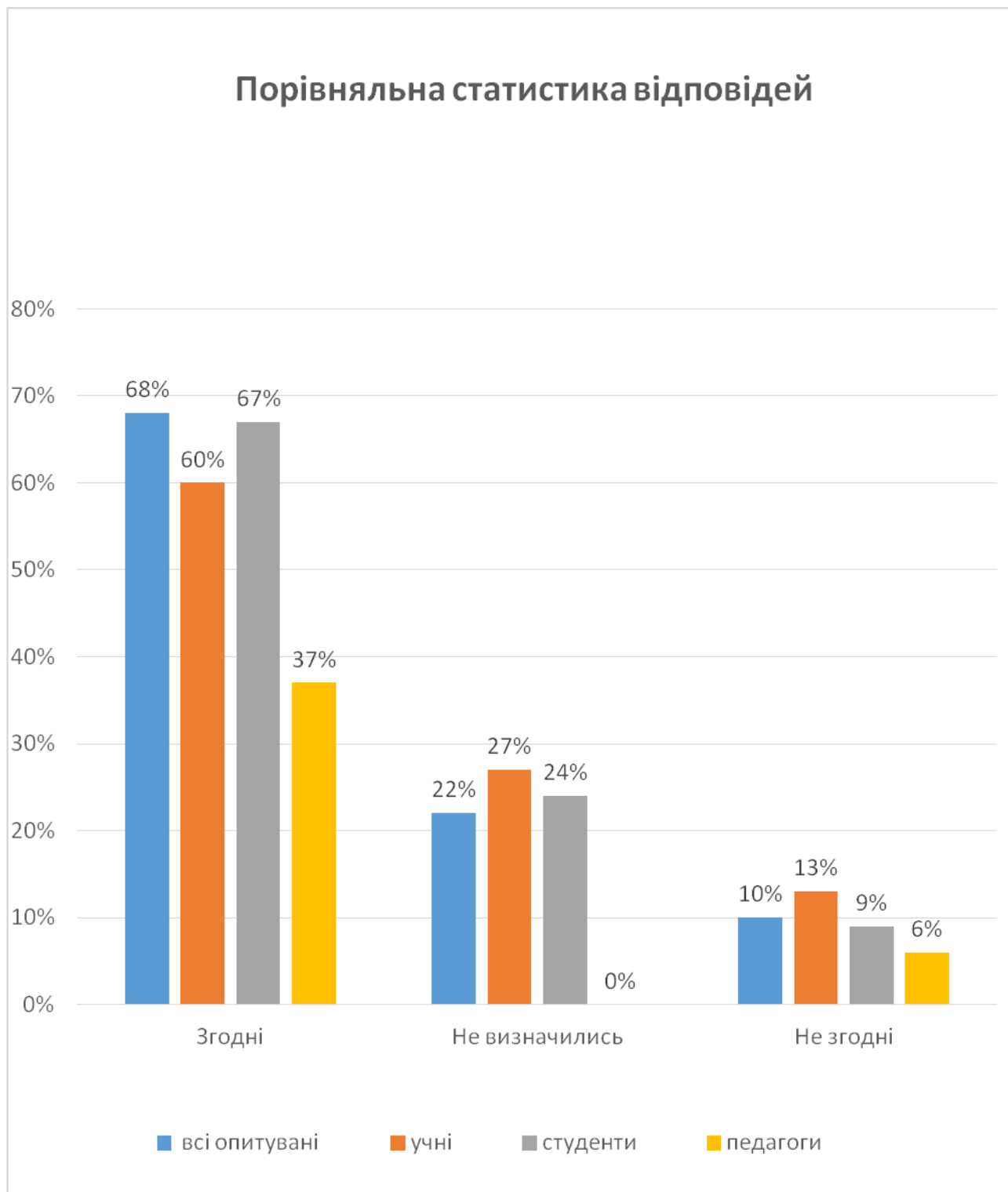
Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою

на питання № 9 анкетного листка:

«Невтручання громадських, політичних і релігійних організацій є якісним чинником в організацію національно-патріотичного і духовного виховання школяра/студента»

**Порівняльні статистичні дані відповідей респондентів
на питання № 9 анкетного листка:**
*«Заклади освіти (школи/університети) – це своєрідне дзеркало, барометр
суспільства»*

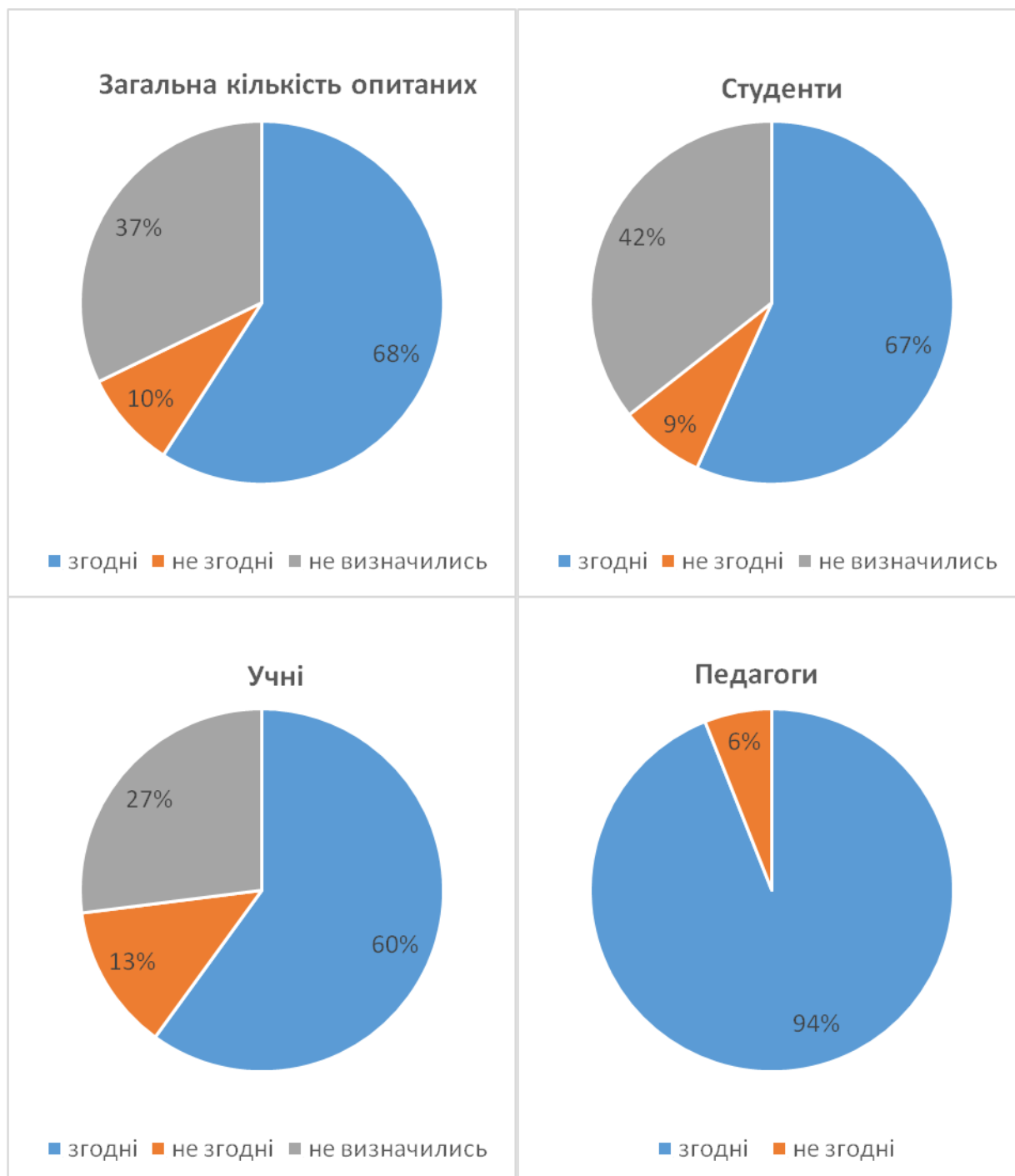

Додаток Й.21

Діаграми, в яких містяться статистичні відомості відповідей респондентів за соціально-професійною/віковою ознакою

на питання № 10 анкетного листка:

«Заклади освіти (школи/університети) – це своєрідне дзеркало, барометр суспільства»

Додаток К

**Аналіз анкетування респондентів (студентів і викладачів)
Івано-Франківського національного медичного університету**

Додаток К.1

Зразок анкети соціологічного опитування

Преамбула

Дорогий учасник анкети!

Для об'єктивного і комплексного вивчення науково-педагогічної спадщини відомого вченого Миколи Івановича Пирогова (1810–1881) та кореляції (зіставлення, взаємозв'язку) його ідей з сучасними освітніми реформами в Україні запрошуємо Вас стати учасником соціологічного дослідження з питань організації навчально-освітнього процесу в медичній освіті. Отримані дані будуть використані для удосконалення системи навчання медичних працівників.

Анкета носить анонімний характер. Відповіді будуть використовуватися лише в узагальненому вигляді. Уважно прочитайте запитання та виберіть ту відповідь, яка Вам найбільше підходить. Наукова цінність дослідження залежить від точності та щирості Ваших відповідей.

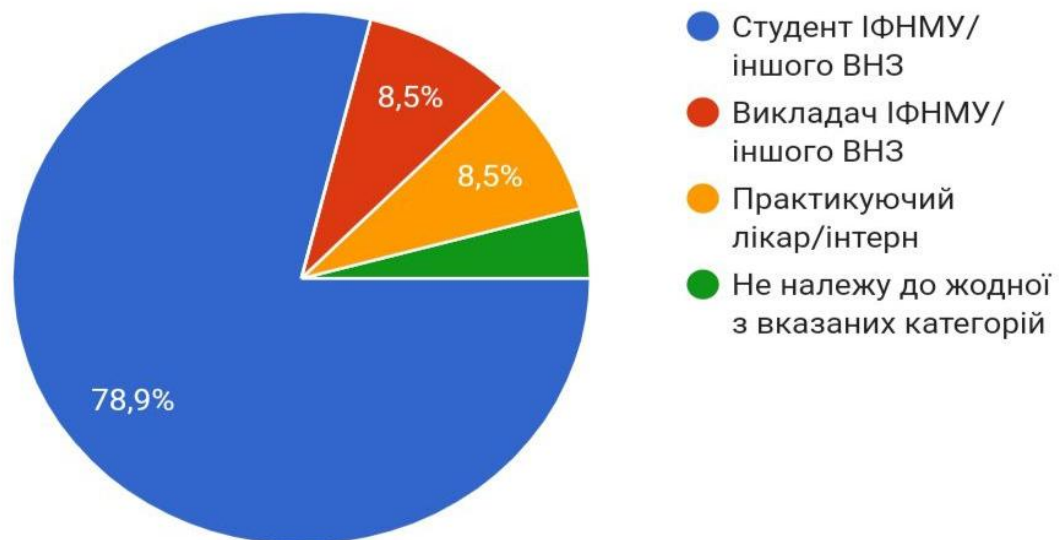
Дайте відповідь на кожне твердження/запитання, обравши найвідповідніший, на вашу думку варіант відповіді, позначивши обрану відповідь хрестиком чи відповідною літерою.

1.	Микола Іванович Пирогов, на вашу думку, це:	
А	Хірург-новатор, лікар-практик	
Б	Вчений, дослідник, науковець	
В	Видатний реформатор освіти	
Г	Всі варіанти вірні	
2.	Анатомічні атласи людини та інші наукові праці/підручники написані М.І. Пироговим актуальні і на даний час?	
А	Так, безумовно	
Б	Ні, є сучасніші, точніші та якісніші	
В	Можливо, частково	
Г	Цікаві лише як історія розвитку медичної думки	
Д	Важко відповісти, не знайомий (а) з роботами М.І. Пирогова	
3.	Які новаторські ідеї (винаходи, нововведення, роботи) М.І. Пирогова мали, на вашу думку, вагомий вплив на розвиток медицини в ХІХ сторіччі:	

А	Наукові праці та підручники	
Б	Хірургічні інструменти	
В	Гіпсова пов'язка	
Г	Застосування наркозу	
Д	Методика навчання медичних працівників, в тому числі підготовка молодшого медперсоналу	
Е	Жодне з переліченого	
4.	Що на вашу думку найважливіше для навчання студента-медика:	
А	Лекції	
Б	Практичні заняття	
В	Самостійна робота з підручниками, першоджерелами	
Г	Практика в лікувальних закладах	
Д	Наставництво (академічна опіка)	
5.	Ваше ставлення до дистанційного навчання саме медичних працівників	
А	Цілком нормально, все можна освоїти в режимі онлайн, навіть практичні навички проведення хірургічних операцій	
Б	Можливо лише у формі лекцій, подача теоретичних знань, обміну досвідом	
В	Виправдано лише за надзвичайних обставин	
Г	Підготувати лікаря дистанційно не можливо, категорично проти	
6.	На вашу думку праця лікаря в часи епідемій, стихійного лиха, воєнних дій – це:	
А	Важка робота у надзвичайних ситуаціях	
Б	Професійне випробування	
В	Можливість проявити себе	
Г	Поле для дослідницької діяльності, удосконалення у професії	
7.	На вашу думку, іспит IFOM:	
А	Справді об'єктивна система тестувань	
Б	На мою думку, він нам не потрібен, адже краще просто вдосконалити вітчизняний іспит Крок	
В	Дана система тестувань не пристосована до потреб українських реформ в вищій медичній освіті	

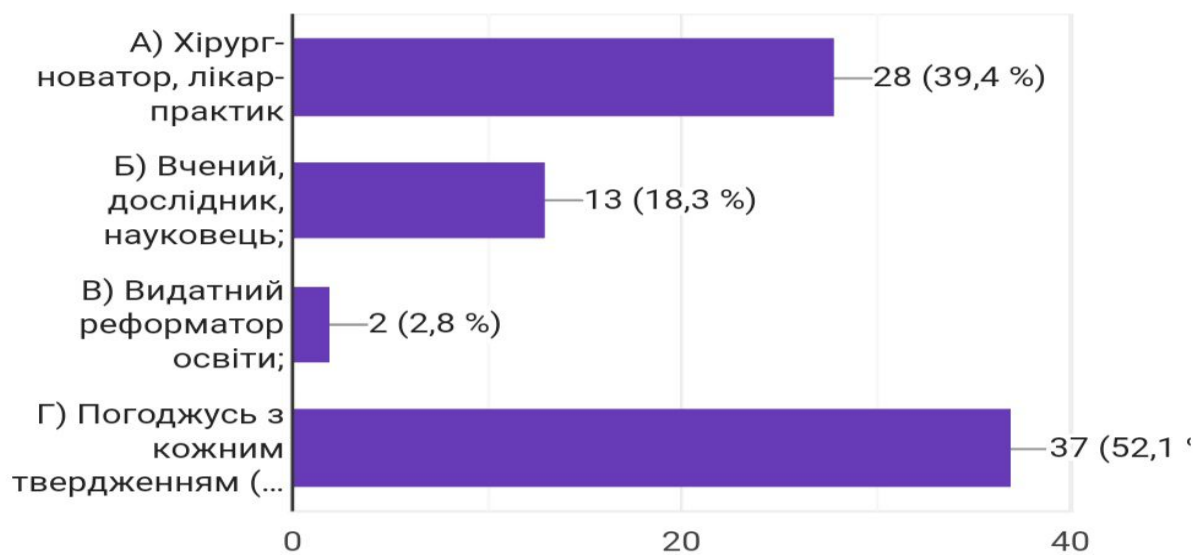
Додаток К.1.1

До якої соціальної категорії ви належите:

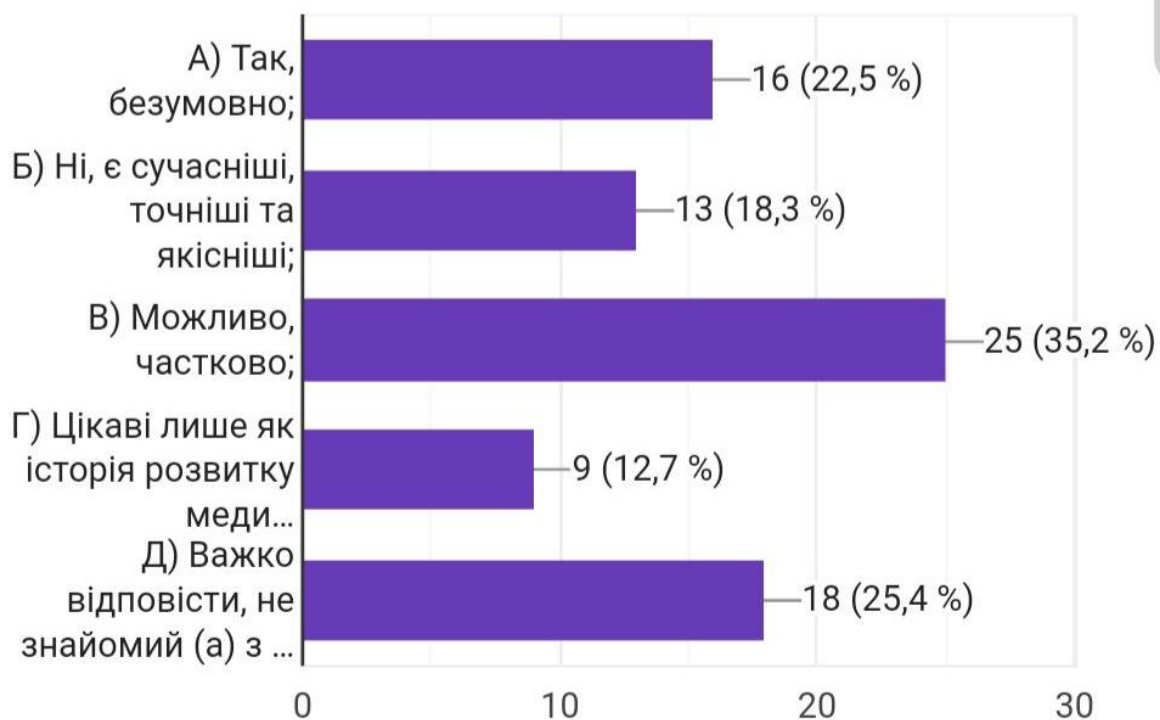

Додаток К.2

Питання 1. Микола Іванович Пирогов, на вашу думку, це:

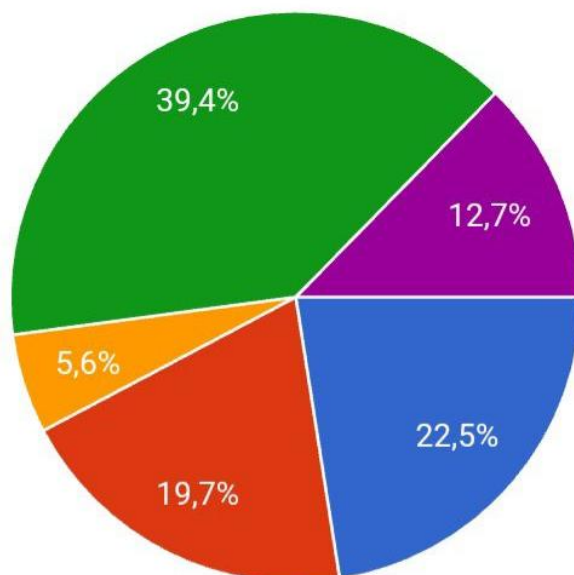

Додаток К.3

Питання 2. Анатомічні атласи людини та інші наукові праці/підручники написані М.І. Пироговим актуальні і на даний час?

Додаток К.4

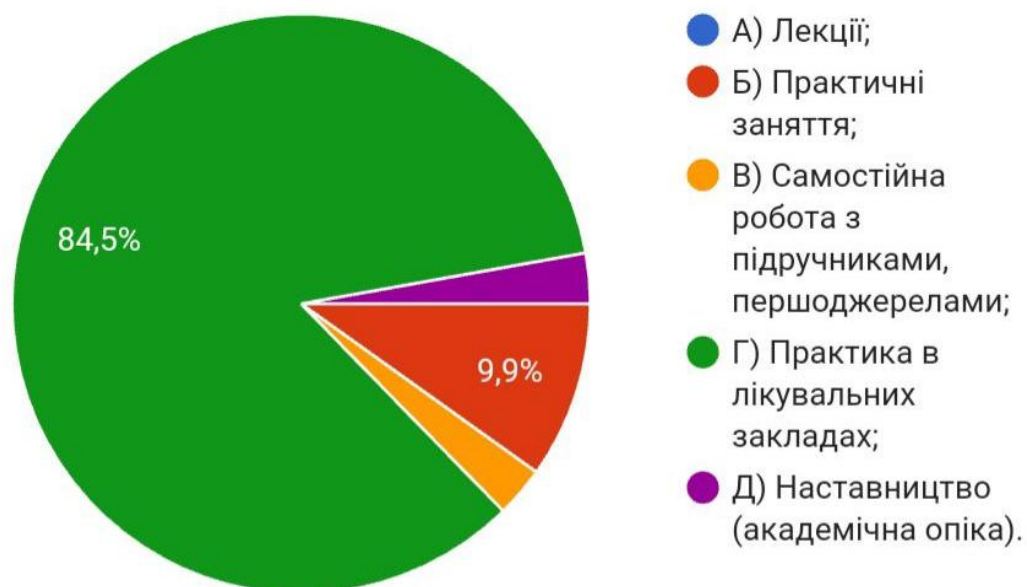
3. Які новаторські ідеї (винаходи, нововведення, роботи) М.І. Пирогова мали, на вашу думку, вагомий вплив на розвиток медицини в ХІХ сторіччі:

- А) Наукові праці та підручники вченого;
- Б) Створені ним нові хірургічні інструменти;
- В) Гіпсова пов'язка;
- Г) Застосування наркозу;
- Д) Методика навчання медични...
- Е) Жодне з переліченого.

Додаток К.5

Питання 4. Що на вашу думку найважливіше для навчання студента-медика:

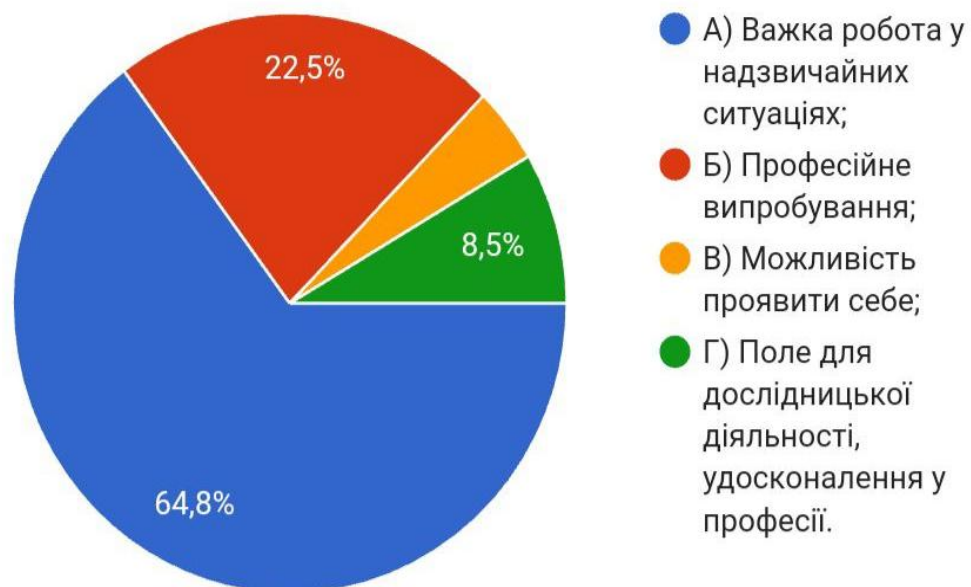
Додаток К.6

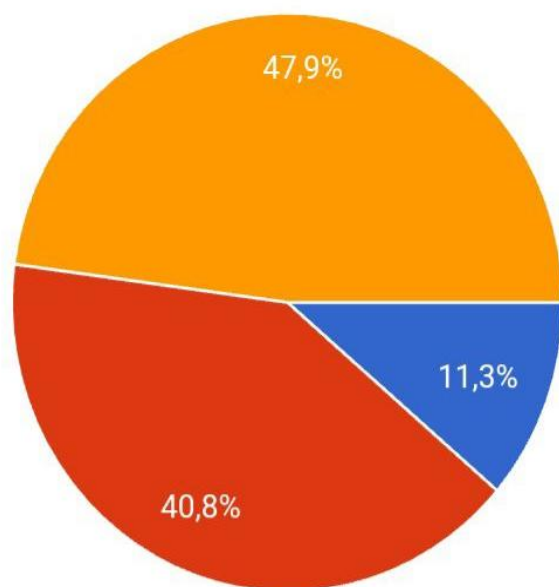
Питання 5. Ваше ставлення до дистанційного навчання саме медичних працівників:

Додаток К.7

Питання 6. На вашу думку праця лікаря в часи епідемій, стихійного лиха, воєнних дій – це:

Питання 7. На вашу думку, іспит IFOM:

- А) Справді об'єктивна система тестувань;
- Б) На мою думку, він нам не потрібен, адже краще просто вдосконалити вітчизняний іспит...
- В) Дана система тестувань не пристосована до потреб українських реформ в вищій ме...

План-конспект з історії України (9 клас) на тему: «Ліквідація кріпацтва та реформи 60–70-х рр. XIX ст.»

Судова реформа (1864 р.)

* запроваджувався позастановий, відкритий, незалежний від адміністрації та чиновників суд; суддю призначав уряд, але зняти з посади міг тільки суд;

* судочинство проводилося за участю обвинувачення (прокурора) й захисту (адвоката) – присяжного повіреного;

Земська реформа (1864 р.)

Земства утворювались в Україні в 1865 – 1875 рр., на Правобережжі через повстання польської шляхти земства вводилися аж до 1911 р. На Лівобережжі було створено 6 губернських і 60 повітових земських управ.

Реформа міського самоврядування (1870 р.)

* в усіх містах України створювалися міські думи;
* виконавчий орган думи – міська управа, на чолі якої стояв голова;

Військова реформа (1864 – 1883 рр.)

* реформа передбачала поділ території Росії на 10 військових округів. В Україні утворено три – Київський, Одеський, Харківський. На чолі – командувач, при ньому діяли штаб і військова рада;

* запроваджувалася загальна військова повинність з 1874 р. - (замість рекрутського набору і служби протягом 25 років) для чоловіків від 21 року; у піхоті строк служби – 6 років і 9 у запасі; на флоті – 7 років і 3 роки в запасі; для осіб з освітою – менший строк служби;

* відкривалися військові училища і гімназії, юнкерські училища;

* було створено паровий військовий флот;

* дворянство і духовенство звільнялися від військової служби

Освітня реформа (з 1864 р.)

* головним провісником освітніх реформ 1863-1864 рр. був зображений нижче попечитель одеського та київського навчальних округів М. І. Пирогов (1810-1881 рр.);

* було запроваджено єдину систему початкової освіти (технічний прогрес вимагав розширення освітніх закладів) водночас, того ж 1864 р. реформували середню освіту: створювали мережу класичних гімназій та реальних училищ.

право на освіту здобували всі стани, які були спроможні заплатити за навчання;

Цензурна реформа (1865 р.)

* були створені спеціальні органи цензури;

РОЗКРІПАЧЕННЯ-
ШЛЯХ ДО РЕФОРМ!

Фінансова реформа (1862 р.)

* було централізовано управління грошовим господарством у руках міністерства фінансів;

ДОДАТОК М

Додаток М.1.

Проректор з наукової роботи
«Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника»
В. М. Якубів
2020 р.

АКТ
впровадження (використання) результатів
виконаної науково-дослідної роботи
у навчальний процес студентів спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія)
на факультеті історії, політології і міжнародних відносин

За матеріалами науково-дослідної роботи Бойди Андрія Васильовича на тему «Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова в контексті сучасних українських освітніх реформ», виконаної в період з 25.09.2019 р. до 29.11.2019 р. в рамках загальних наукових тем «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, музеєзнавство» (номер державної реєстрації № 0115U001560) кафедри історії України і методики викладання історії та «Історико-педагогічні проблеми навчання і виховання у системі неперервної освіти» (номер державної реєстрації № 0108U009122) кафедри педагогіки та освітнього менеджменту ім. Б. Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» розроблено питання лекцій і семінарських занять із навчальних дисциплін «Педагогіка», «Сучасні освітні технології» та «Методика викладання історії і суспільствознавчих предметів» для студентів спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія).

Комісія в складі:

Голова комісії: доктор історичних наук, професор
Кугутяк М. В.
(декан факультету історії, політології і міжнародних відносин)

Члени комісії:
Доктор історичних наук, професор Райківський І. Я.
Доктор педагогічних наук, професор Нагачевська З. І.
Кандидат історичних наук, доцент Галицька-Дідух Т. В.

Встановила впровадження в освітній процес студентів спеціальності 014.03 Середня освіта (Історія) на факультеті історії, політології і міжнародних відносин наступних результатів досліджень та місце їх використання з таких навчальних дисциплін:

- 1) «Педагогіка» (результати досліджень включені в тему «Позакласна і позашкільна виховна робота з учнями. Класний керівник як організатор позакласної та позашкільної виховної роботи» – 2 год. лекційного заняття);
- 2) «Сучасні освітні технології» (результати досліджень включені в теми: «Інновації як засіб активізації навчання у ЗОШ» – 2 год. лекційного заняття; «Метод проектів як різновид інноваційних педагогічних технологій. Поняття про педагогічне проектування як універсальну освітню технологію» – 2 год. семінарського заняття).
- 3) «Методика викладання історії і суспільствознавчих предметів» (результати досліджень включені в тему «Позакласна та позашкільна робота з історії і суспільствознавчих предметів» – 2 год. семінарського заняття).

16 січня 2020 р.

Голова комісії:		М.В. Кугутяк
Члени комісії:		І.Я. Райківський
		З.І. Нагачевська
		Т.В. Галицька-Дідух

Акт впровадження (використання) виконаної науково-дослідної роботи автора на тему «Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова в контексті сучасних українських освітніх реформ» у навчальний процес студентів спеціальності 014.03 Середня (Історія) на Факультеті історії, політології і міжнародних відносин. Івано-Франківськ, 2020.

Проректор з наукової роботи
Івано-Франківського національного медичного університету
І. П. Вакалюк
" 14 " _____ 2020 р.

АКТ
впровадження (використання) результатів
виконаної науково-дослідної роботи
у навчальний процес студентів спеціальності фармація, медицина, стоматологія
на медичному, стоматологічному і фармацевтичному факультетах

За матеріалами науково-дослідної роботи Бойди Андрія Васильовича на тему «Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова в контексті сучасних українських освітніх реформ», виконаної в період з 29.10.2020 р. до 04.12.2020 р. в рамках загальних наукових тем «Історія Галичини нового і новітнього часу, історичне краєзнавство, музезнавство» (номер державної реєстрації № 0115U001560) кафедри історії України і методики викладання історії та «Історико-педагогічні проблеми навчання і виховання у системі неперервної освіти» (номер державної реєстрації № 0108U009122) кафедри педагогіки та освітнього менеджменту ім. Б. Ступарика ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» розроблено питання лекцій і семінарських занять із навчальних дисциплін «Історія медицини», «Краєзнавство», «Медична персоналістика»

Комісія в складі:

Голова комісії: доктор філологічних наук, професор
Качкан В. А.
(завідувач кафедри українознавства і філософії)
Члени комісії:
Доктор медичних наук, професор Децик О.З.
Кандидат історичних наук, доцент Любчик І. Д.
Кандидат педагогічних наук, доцент Кузенко О.Й.

Встановила впровадження в освітній процес студентів спеціальності медицина, стоматологія і фармація на медичному, стоматологічному і фармацевтичному факультеті наступних результатів досліджень та місце їх використання з таких навчальних дисциплін:

- 1) «Краєзнавство (вибіркова дисципліна)» (результати досліджень включені у тему «Медичні постаті на тлі своєї доби» – 2 год. лекційного заняття);
- 2) «Історія медицини» (результати досліджень включені у тему: «Науково-медична спадщина українців у ХІХ ст. 2 год. лекційного заняття).
- 3) «Медична персоналістика (вибіркова дисципліна)» (результати досліджень включені в тему «Науково-педагогічна спадщина Миколи Пирогова» – 2 год. лекційного заняття).

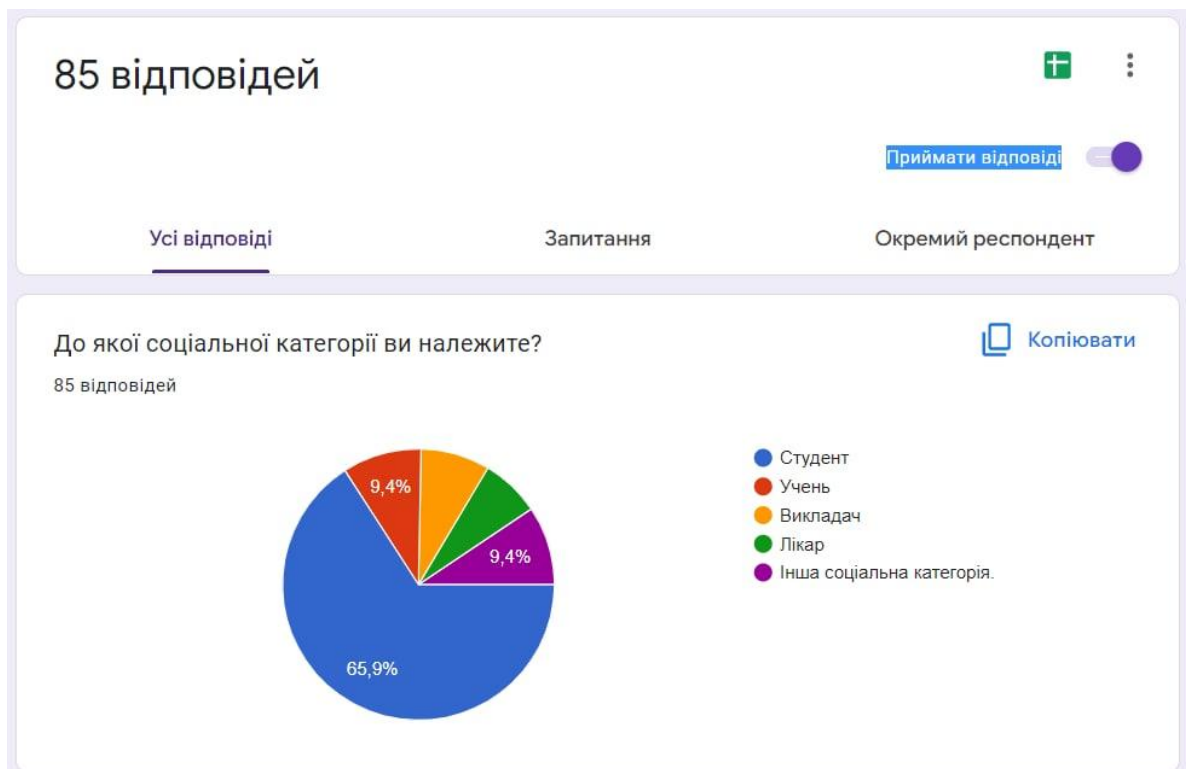
12 грудня 2020 р.

Голова комісії: _____ В.А. Качкан
(підпис)
Члени комісії: _____ О.З. Децик
(підпис)
_____ І.Д. Любчик
(підпис)
_____ О.Й. Кузенко
(підпис)

Акт впровадження (використання) результатів виконаної науково-дослідної роботи автора в навчальному процесі в ІФМНУ. Івано-Франківськ, 2020. Джерело: Домашній архів Андрія Бойди.

Додаток Н

Додаток Н.1

Додаток Н. 2.

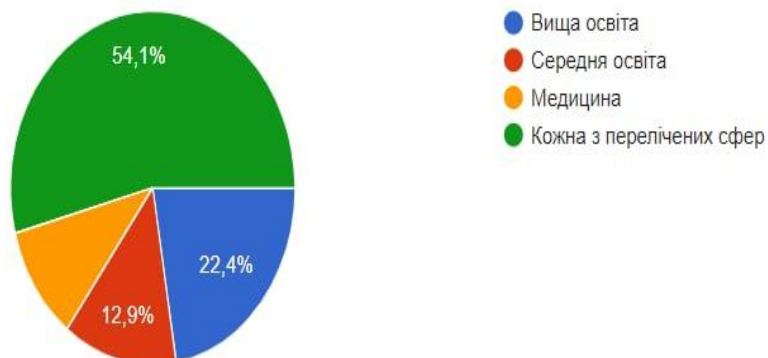

Додаток Н.3

3. До 2022 р. так і після, на вашу думку найбільше потребувала і потребує реформ наступна сфера:

85 відповідей

Додаток Н.4

4. Чи достатньо ефективною на ваш погляд була і є боротьба з коронавірусом в 2020-2022 рр.?

85 відповідей

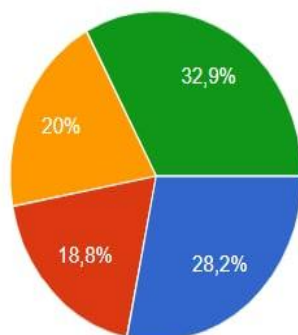

Додаток Н.5

5. Де і досі є найбільш відчутним для вас брак кваліфікованих кадрів?

 Копіювати

85 відповідей

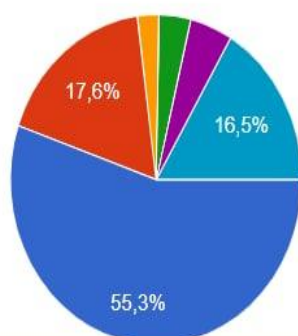

- У школах/коледжах
- В університетах
- В лікарнях
- В кожній з перелічених сфер

6. Яким чином ви допомагаєте фронту та країні зараз?

 Копіювати

85 відповідей

- По жертвами
- Волонтерством
- Перебуваєте на фронті (військовослужбовець)
- Працюєте в освітній сфері (готуєте кадри)
- Виконуєте роль лікаря, парамедика чи санітара
- Допмагаю країні в інший спосіб

7. Для реалізації успішних реформ після української перемоги Україні в першу чергу потрібно використовувати:

85 відповідей

 Копіювати

